

BİR İHTİRASIN HİKÂYESİ: SELÇUKLU DEVLET ADAMI
TÂCÜ'L-MÜLK'ÜN İKTİDAR MÜCADELESİ
THE STORY OF AN AMBITION:
THE POWER STRUGGLE OF THE SALJUK STATESMAN TAJ AL-MULK

MUSTAFA ŞAHİN

Doç. Dr., Amasya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Assoc. Prof. Dr., University, Faculty of Science and Letters Department of History
mustafa.sahin@amasya.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-4897-4053>

UĞUR ARABACI

Yüksek Lisans Öğrencisi
Graduate Student

ugurarabaci770@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-7637-3426>

Atıf / Citation

Şahin, M.- Arabacı, U. 2020. "Bir İhtirasın Hikâyesi: Selçuklu Devlet Adanı Tâcü'l-Mülk'ün İktidar Mücadelesi". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi - Journal of Turkish Researches Institute*. 68, (Mayıs-May 2020). 341-366

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 25.07.2019
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 20.12.2019
Yayın Tarihi- *Date Published* : 31.05.2020
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4238>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi - *Journal of Turkish Researches Institute*

TAED-68, Mayıs - May 2020 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunited>

BİR İHTİRASIN HİKÂYESİ: SELÇUKLU DEVLET ADAMI
TÂCÜ'L-MÜLKÜN İKTİDAR MÜCADELESİ
THE STORY OF AN AMBITION:
THE POWER STRUGGLE OF THE SALJUK STATESMAN TAJ AL-MULK

MUSTAFA ŞAHİN - UĞUR ARABACI

Öz

İslâm tarihinde Abbâsilerden itibaren halife veya sultandan sonra devletin en önemli kurumu haline gelen vezirlik, Büyük Selçuklu Devleti'nde ilk defa Sultan Tuğrul Bey döneminde ihdas edilmiştir. Bu dönemde vezir olan ilk kişi Amidü'l-Mülk Kündûrî'dir. Büyük Selçuklu Devleti'nde uzun süre vezirlik yapan Nizâmü'l-Mülk ise devleti âdeta baştan sona tanzim etmiştir.

Sultan Melikşah'a tavsiye edildikten kısa süre sonra devletin önemli makamlarını ele geçirip, sultanın hazinesi, saray işleri, şehzâdelerin eğitimi ve idari işlerden sorumlu bir yönetici durumuna gelen Tâcü'l-Mülk, Nizâmü'l-Mülk'ün bir bâtnî fedâisi tarafından öldürülmesinden sonra vezirlik makamına getirilmiştir.

Selçuklu melikleri arasındaki taht mücadeleleri sırasında da etkili olan Tâcü'l-Mülk, bu mücadelelerde Nizâmü'l-Mülk'ün sağlığında desteklediği Berkyaruk'a karşı Terken Hâtûn ve Halife ile birlikte Mahmud'u destekleyerek onun adına hutbe okutulup sultan ilan edilmesinde önemli rol oynamıştır. Berkyaruk-Mahmud mücadelesinde Mahmud yenilince Tâcü'l-Mülk yakalanıp Berkyaruk'un huzuruna getirilmiştir. Daha önce Berkyaruk'a karşı takındığı bütün olumsuz tavırlara rağmen yeni sultan onun tecrübesinden faydalanmak için vezir yapmak istemiştir. Ancak durumu kabul etmeyen Nizâmü'l-Mülk'ün taraftarları tarafından 486/1093 tarihinde kırk yedi yaşındayken parçalanarak öldürülmüştür. Bağdad'daki Tacıyye Medresesi ve İsfahan'daki Gumbet-i Hâkî adında iki eser Tâcü'l-Mülk tarafından yaptırılmıştır. Kaynaklar Tâcü'l-Mülk'ün cömert, faziletli ve iyi bir insan, siyâsî bakımdan ise çok ihtirâşlı bir kişi olduğunu kaydetmişlerdir.

Bu çalışmada dönemin kaynakları ışığında Selçuklu devletinin siyâsî tarihi özelinde ünlü devlet adamı Tâcü'l-Mülk ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu İmparatorluğu, Vezirlik, Tâcü'l-Mülk.

Abstract

Vizierate, which became the most important government office after the caliph or sultan since the Abbasids in Islamic history, was first created by Sultan Tuğrul Beg in the Great Seljuk Empire. The first person to be appointed as a vizier during the reign of in this time was Amid al-Mulk Kunduri. Serving for a long period of time as the grand vizier of the Great Seljuk Empire, Nizam al-Mulk organised the state entirely so to speak.

Taj al-Mulk, who got hold of the primary government offices shortly after being recommended to Sultan Malik Shah and became an administrator responsible for the Sultan's treasury, court affairs, education of princes and administrative affairs, was appointed as the vizier after Nizam al-Mulk was assassinated by a Batini assassin.

Also playing a significant role in the struggles for the throne among the Seljuk maliks, Taj al-Mulk cooperated with Terken Khatun and the caliph to support Mahmud against Barkiyaruk, whom Nizam al-Mulk supported in his lifetime, and played a major role in ensuring that khutbahs are held in Mahmud's favour and that he is declared the sultan. When Mahmud lost the struggle against Barkiyaruk, Taj al-Mulk was captured and brought to Barkiyaruk. Despite Taj al-Mulk's adverse activities against him, the new sultan wanted to make vizier in order to benefit from his experience. However, at the age of forty-seven in 486/1093, he was killed by being torn to pieces by the supporters of Nizam al-Mulk, who did not accept his vizierate. Taj al-Mulk founded two architectural works: the Tajiyya Madrasa in Baghdad and Gunbad-e Khaki in Isfahan. Historical sources recorded Taj al-Mulk as a generous, virtuous and good man, but an extremely ambitious politician.

The present study addressed the famous statesman Taj al-Mulk within the context of the political history of the Seljuk Empire in light of the sources from that period.

Key Words: Seljuk Empire, Vizierate, Taj al-Mulk.

Structured Abstract

In medieval Islamic states starting with the Abbasids, viziership became the most important state institution following the position of a caliph or sultan. In the case of the Great Seljuk Empire, it is immediately encountered from the establishment of the state. This institution was formed during the rule of Tughril Bey for the first time.

In the Great Seljuk Empire, the person to be appointed as the vizier was the subject of a struggle as serious as the throne struggle between dynasty members. The first example of this struggle took place between the first Vizier Al-Kunduri and Nizam al-Mulk, who emerged victorious.

Holding the office of viziership for a long time in the Great Seljuk Empire, Nizam al-Mulk provided notable services in many fields, primarily including army, administration and education. He almost reorganised the state. It did not take long for him to win Alp Arslan's trust. He became a powerful statesman through his performances and the state officials he appointed. Thanks to his power, he seized the control of the state. Nizam al-Mulk increased his power further during the rule of Malik-Shah I. However, the fact that he became excessively powerful, that he appointed his kinsmen to state authorities and that, in particular, he granted significant authorities to his sons resulted in jealousy among his rivals. Taj al-Mulk was the most important among them.

Taj al-Mulk was born in Aglebuyeh, Fars, in 438/1046. He learned the art of construction from his father. Amir Savtegin, whom he served, recommended him to Sultan Malik-Shah I. Entering the Sultan's service, Taj al-Mulk soon climbed to important positions of the state. Becoming an administrator in charge of the education of the Sultan's children, treasury, palace and administrative affairs, he subsequently became Terken Khatun's vizier. He finally became the head of the Diwan al-Insha wa al-Tughra. Taj al-Mulk continued to gain power rapidly. He made a great fortune in a short period of time and assumed the administration of many provinces.

Becoming the Vizier Nizam al-Mulk's most important rival, Taj al-Mulk cooperated with Nizam al-Mulk's opponents, who had been bothered by his activities. He began to make great efforts to discredit him in the eyes of Sultan Malik-Shah. The Sultan also began to feel uncomfortable with Nizam al-Mulk, whom he had been calling "father", because of the news he heard about him and also because Nizam al-Mulk had gained excessive power and almost shared the Sultan's position. Under the influence of the negative propaganda about his Vizier, the Sultan began to assign duties to the Iraklis, who supported Taj al-Mulk, rather than the Khorasanis that supported the Vizier. This situation made the order established by Nizam al-Mulk to turn against him.

Meanwhile, a conflict occurred between Malik-Shah's wife, Terken Khatun, and the Vizier regarding who would be Malik-Shah's heir to the throne. Terken Khatun wanted her son Davud to be the heir. But he died soon. Although she took efforts to make his other son, Abu Shuja Ahmad, the throne's heir in 480/1087, he also died. In the desire of ensuring at all costs that one of her own children would be the Sultan after Malik-Shah, she then brought Mahmud forward. The Vizier Nizam al-Mulk, however, wanted Barkiyaruq, Malik-Shah's son from Zubaida Khatun, to be the heir. As Terken Khatun considered the Vizier to be the biggest obstacle to her son's becoming the heir and subsequently the sultan, she decided to cooperate with his rivals. Taj al-Mulk was the strongest and the most ambitious among the Vizier's rivals. Thus, they cooperated to discredit the Vizier. They succeeded in this to some extent.

Although Taj al-Mulk plotted against Nizam al-Mulk a few times, he was not successful. However, despite the fact that the Vizier learned these plots in advance, evaded them and punished the perpetrators, Taj al-Mulk did not give up conspiring. He did this in great secrecy because he had witnessed the bad fates of the plotters against Nizam al-Mulk. But Taj al-Mulk would follow his ambition at any cost.

On the road to Baghdad with Malik-Shah, the Vizier Nizam al-Mulk was killed by a Batini Fedai on 10 Ramadan 485/14 October 1092. Many opinions exist regarding the assassination of the Vizier. According to one of them, he was murdered by the conspiracy of Terken Khatun and Taj al-Mulk.

Following the murder, Taj al-Mulk became the Vizier on 4 Shawwal 485/7 November 1092. Reaching Baghdad, the Sultan Malik-Shah accused the Caliph for his past deeds and wanted him to immediately abandon the city. Intervening, the new Vizier persuaded the Sultan to give ten days for the Caliph. Before the expiration of that period, Malik-Shah was also murdered. Various sources discuss the role of Batinis, Terken Khatun, who wanted his son to inherit the throne, and the Vizier Taj al-Mulk regarding the murder.

Later on, Taj al-Mulk was also involved in the throne struggles taking place between the Seljuk maliks following the Sultan's death. Against Barkiyaruq, he cooperated with Terken Khatun and the Caliph in support of Mahmud and played an important role in ensuring that an enthronement khutbah is recited for him and that he is declared the new Sultan. Together with Terken Khatun, he attended the army attacking Barkiyaruq. Upon Mahmud's defeat by Barkiyaruq, Taj al-Mulk was captured and brought before Barkiyaruq. The new Sultan wanted to make him his Vizier to benefit from his experience despite all his past adversities against him. Unable to accept the situation, however, Nizam al-Mulk's followers killed Taj al-Mulk tearing him into pieces in 486/1093 when he was 47 years old.

Madrassa-i Tajiya in Baghdad and Gunbad-i-Khaki in Isfahan were built by Taj al-Mulk. Winning a significant recognition for his personal characteristics, Taj al-Mulk is described various sources as a good-natured, virtuous and very generous person. However, his excessive ambition for power resulted in his death.

The present study, which thoroughly discusses the Seljuk statesman Taj al-Mulk, aims to make a contribution to the Turkish-Islamic history in terms of political and military history.

Giriş

Veziir kelimesi Farsça “ağırlık” anlamındaki vizir kökünden gelmektedir. Veziirin ağırlık anlamına gelen kelime ile ilgili olmasının sebebi; halifenin birçok yetkilerini yüklenmesindedir. Kelimesinin çoğulu vuzerâdır.¹ Veziir, Avesta’da karar veya hüküm vermek anlamına gelen vicira kelimesi ile ifade edilmiştir. Eski Çin’de Göğün Oğlu olarak görülen kralların iki danışma meclisinden biri aristokrat ve komutanların toplandığı meclis iken diğeri veziirler meclisiydi.²

Veziirliğin kökeniyle ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Araştırmacıların büyük bir kısmı, hilâfetin Emevîlerden Abbâsîlere geçmesinden sonra devlet teşkilatlanmasında İran etkisinin öne çıktığını dikkate alarak veziirliğin Sâsânî kökenli olduğu konusunda birleşmektedirler.³ Bir kısım araştırmacılar, bu kurumunun Sâsânîlerden alındığı görüşüne dayanarak veziir kelimesinin Farsça’dan geldiğini sonradan Arapçalaştırıldığını, bir kısmı ise kelimenin Arapça kökenli olduğunu, veziirlik kurumunun Abbâsîlerden önce de bulunduğunu savunmaktadırlar. Ancak Sâsânîlerden önce veziir kelimesi İslâmiyet’ten önce Araplar ve Farslar tarafından bilinmekteydi. İsrailoğulları da Sâsânîlerden önce bu kelimeyi kullanmışlardır.⁴

İslâm tarihinde veziir kelimesinin yerine aynı anlama gelen başka kelimeler de kullanılmıştır. Emevîler müşîr veya kâtib adını verdikleri devlet görevlileri ile yönetim hakkında istişârelerde bulunurlardı. Endülüs Emevîleri; hâcib ve zül-vüzâreteyn, Eyyûbiler; kâtib ve sâhib, Karahanlılar; yuğruş, Selçuklular ise hâce ve lala başta olmak üzere bir kısım unvanlar kullanmışlardır.⁵

Kaynaklar veziirliğin anlamı konusunda üç farklı görüş ileri sürmüşlerdir. 1. Ağırlık anlamındaki vizir kökünden türemiştir. Zira veziir, sultanın yükünü taşır. 2. Bel, sırt anlamındaki ezr kökünden türemiştir. Nasıl beden sırttan güç alırsa sultan da veziirinden güç alır. 3. Sığınmak anlamındaki vezer kökünden türemiştir. Bu görüşe göre de veziir sultanın onun görüşüne ve yardımına sığındığı kişidir.⁶ Nitekim veziirin Kûr’ân-ı Kerîm’deki bazı âyetlerde bu anlama gelen bilgiler mevcuttur.⁷ Hz. Peygamber’in hadislerinde ve birçok Arap şiirinde veziir kelimesinin geçmesi ve Hz. Ebû Bekir, Muhtâr es-Sekafi, Ziyâd b. Ebîh

¹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, MEB, İstanbul 1993, s. 590; Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Veziir-Divân)*, MEB, İstanbul 1995, s. 19; Mustafa Şahin, *Sirâcu’l Mülûk, Siyâset-Name, Ahkâmü’s-Sultaniyye ve Kutadgu Bilig’e Göre Hükümdar Dışındaki Üst Düzey Devlet Görevlilerinin Karşılaştırılması*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2007, s. 84; Fatih Yahya Ayaz, “Veziir”, *DİA*, C. XXXXIII, İstanbul 2013, s. 79.

² Hasen el-Mâverdi, *Bilge Yöneticinin El Kitabı Edebü’l-veziir*, Tercüme ve İnceleme İbrahim Barca, Klasik Yay., İstanbul 2019, s. 23.

³ Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, s. 19; Ayaz, s. 79.

⁴ Mustafa Alican, “Selçukluların Erken Döneminde Veziirlik Kurumu”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16, (2014), s. 2; Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, s. 19; Ayaz, s. 79; Sâsânî hükümdarlarından Erdeşir (226-240); sultanın ve devletin selâmetinin veziir sayesinde mümkün olacağını söylemiştir. Muhammed b. Ali b. Suleyman er-Râvendî, *Rahât-Üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç alameti)*, C. I, Çev. Ahmet Ateş, TTK, Ankara 1999, s. 96.

⁵ Mâverdi, *Bilge Yöneticinin El Kitabı*, s. 24.

⁶ Mâverdi, *Bilge Yöneticinin El Kitabı*, s. 25.

⁷ “Andolsun, Biz, Müsâ’ya kitabı (Tevrat’ı) verdik ve kardeşi Hârûn’u O’na yardımcı kıldık”; Furkân Süresi, 35. Âyet; “Bana ailemden birini yardımcı yap. Kardeşim Hârûn’u. Onunla gücümü arttır. O’nu işime ortak et.” Tâhâ Süresi, 29-32. Âyetler, *Kur’an-ı Kerim Meâli*, 12. Baskı, Diyanet İşleri Bakanlığı Yay., Ankara 2006.

gibi şahsiyetlere vezîr unvanı verilmesi bu görüşe delil olarak gösterilmektedir. Abbâsîlere kadar vezîr unvanını taşıyan yöneticiler bulunmasa da Hz. Muhammed'in sahabe ile Hülefâ-yî Râşîdîn döneminde ise halife olan kişinin kendisinden sonra halife olacaklarla istişârede bulunduğu bilinmektedir. Hz. Muhammed istişâre yaparken, görüşlerine öncelik verdiği, bazen de onun görüşü doğrultusunda hüküm verdiği için Hz. Ebû Bekir'i vezîr olarak nitelendirilmiştir. Emevî halifeleri ise devlet işlerinde görüşlerine başvurdukları kâtipler tâyin etmişler ancak bunlara resmî anlamda vezîr unvanı vermemişlerdir. Kaynaklar Abbâsî Halifesi Ebû'l-Abbas es-Seffâh'ın vezîrlüğünü yapan Âl-i Muhammed lakablı Ebû Seleme Hafs b. Süleyman el-Hallâl'in vezîr unvanını taşıyan ilk kişi olduğunu kaydetmişlerdir.⁸

İslâm devletlerinde vezîrlik Abbâsîler zamanında kurumsallaşmıştır. Bu dönemde hilâfet makamından sonra en üstün ve en önemli yönetici konumunda olan vezîrler; devlet yönetimi ile ilgili idârî, iktisâdî, siyâsî ve hukûkî işlerde hükümdar ile doğrudan temas halindeydiler.⁹

İlk dönem Abbâsî halifeleri kendilerini iktidara taşımada önemli rol oynayan İranlı unsurlara çok önem verip onları üst düzey görevlere tâyin ettiler. Abbâsîlerin hilâfete gelmelerinden sonra Halid b. Bermekî Haraç ve ordu dairesinin başına getirildi. Onun oğlu Yahyâ da Halife Mehdî tarafından Hârûn Reşîd'in yetiştirilmesi için görevlendirildi. Hârûn Reşîd ise halife olunca çok geniş yetkilerle Yahyâ'yı vezîr tâyin etti.¹⁰

Abbâsîlerle kökleşen vezîrlik, devlet teşkilâtı bakımından onlardan büyük ölçüde etkilenen Türk-İslâm devletlerinde de önemli bir kurum haline geldi. Karahanlılarda hükümdarın vekili sıfatıyla devlet işlerini yürüten vezîr (yuğruş), idârî konularda hükümdar adına her türlü tasarruf yetkisine sahipti.¹¹ Başlıca görevleri; doğru kanunlarla ülkede dirlik ve düzeni tesis ederek halkın huzur içinde yaşamasını sağlamak, hükümdar adına iyilik yaymak, devletin hâkimiyet sahasını genişletmek, hazineyi zenginleştirmek, devlet hizmetinde çalışanlara karşı iyi davranmak ve onların sadakatle görev yapmalarını temin etmektir.¹² Karahanlılarda en üst düzeydeki hükümet görevlisi olan vezîr Büyük Dîvân'a başkanlık ederdi.¹³

⁸ Maverdî, s. 25; Pakalın, s. 590; Ayaz, s. 80.

⁹ Vezîrlik konusunda çok önemli tespitlerde ve açıklamalarda bulunan Ortaçağ müelliflerinden Mâverdî, vezîrlüğün iki türlü olduğunu kaydetmiştir. 1. Tefviz vezîrlüğü: Bu vezîrlik kalem ve kılıç yeterliliği gerektiren sorumluluğu olan ve yürütme görevini icra eden bir vezîrlik idi. 2. Tenfiz Vezîrlüğü: Görüş ve karar bildirmekle sınırlı olup elçilik yapma, görüş bildirme ve istişârede bulunma görevleri vardı. Maverdî, s. 25; Şahin, s. 94-96. Maverdî; halifenin kendisine yüklenen ümmeti idare etme işini tek başına yapamayacağını kendisine yardımcı tutmasının gerekli olduğunu kaydetmiştir. Ona göre vezîr halkı yönetmek ve sultanın bütün emirlerini yerine getirmek zorundadır. Bundan dolayı vezîrlik görevinin sorumluluğu en fazla, yerine getirilmesi en zor görev olduğunu, onun hem yöneten hem de yönetilen konumunda bulunduğunu kaydetmiştir. Ebu'l-Hasan Habib el-Maverdî, *El-Ahkâmü's Sultaniye İslamda Devlet ve Hilâfet Hukuku*, Çev. Ali Şafak, Bedir Yay., İstanbul 2018, s. 63-77; Aynı Müellif, *Bilge Yöneticinin El Kitabı*, s. 29.

¹⁰ Nahide Bozkurt, "Abbâsîler (750-1258)", *İslâm Tarihi El Kitabı*, Ed. Eyüp Baş, Grafiker Yay., Ankara 2013, s. 468-469.

¹¹ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1981, s. 254.

¹² Genç, s. 252; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 18. baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2018, s. 144; Eyüp Baş, "Türk İslam Devletleri/ Karahanlılar", *İslâm Tarihi El Kitabı*, Ed. Eyüp Baş, Grafiker Yay., Ankara 2013, s. 615; Abdülkerim Özeydin, "Müslüman Türk Devletlerinde Vezîrlik", *DİA*, C. XXXXIII, s. 82.

¹³ Genç, s. 154.

Yûsuf Has Hâcib vezîrlük makamı ile ilgili 1035-1036 numaralı beyitlerde; “Hükümdar Ay-Toldı’yı taltif etti. Ona karşı dili ile metihte ve eli ile ihsanda bulundu. Ona vezîrlük unvan ve mührü ile tuğ, davul ve zırh verdi.” sözleriyle vezîrin hükümdar nezdindeki yerini ve ona verilen önemi belirtmiştir.¹⁴ Aynı eserin 2182-2183-2262-4140 numaralı beyitlerinde; vezîrin asil bir aileden gelmesi, dürüst, dindar, akıllı, becerikli, hesap bilir, tok gözlü, uyanık, bilgili, yazılara âşına, heybetli olması, halka âdil davranması, hükümdarın güvenini zedeleyecek tutum ve davranışlardan sakınması gerektiği; onun hükümdarın eli olduğu, kanun çıkarırken daima halkın yararını düşünmesi gerektiği kaydedilmekle vezîrde bulunması gereken özellikler belirtmiştir.¹⁵

Gaznelilerde vezîr, hükümdarın vekili sıfatıyla devletin bütün işlerini sevk ve idare eden en yüksek görevliydi.¹⁶ Birkaç dîvândan oluşan hükümet teşkilâtının başında vezîr (Hâce-yi Büzürg) bulunurdu. Dîvân başkanları, kumandanlar ve hâcibler vezîrin emrinde çalışırlardı. Vezîrlük sembolleri; hil’at, trâz, yüzük, divit ve sarık idi.¹⁷

Selçuklular çoğunlukla eski İran kültürünün etkili olduğu bölgelerde hüküm sürmeleri nedeniyle bu medeniyetin idare biçimlerinden büyük ölçüde etkilendiler.¹⁸ Bu dönemde Abbâsî, Sâmânî ve Gazneli etkisinin en açık şekilde görüldüğü kurum vezîrliktir. Bunun esas sebebi Selçukluların vezîrlerini Fars kökenli devlet adamlarından seçmiş olmalarıdır. Sultan Tuğrul Bey’in başlattığı bu uygulama sonraki dönemlerde de devam etmiştir.¹⁹ Farsî yönetimin etkisindeki ilk iki vezîr Amîdü’l-Mülk Kündûrî ve Nizâmü’l-Mülk’tür.²⁰ Selçuklu vezâreti, Sultan Tuğrul Bey’in vezîri Amîdü’l-Mülk Kündûrî’nin döneminde tam anlamıyla kurumsal bir kimliğe kavuşmuştur.²¹ Selçuklu vezîrleri devlet mekanizmasının en önemli

¹⁴ Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşit Rahmeti Arat, TTK, C. II, Ankara 1959, s. 86.

¹⁵ Yusuf Has Hacıp, C. II, s. 164, C. IV, s. 299; Genç, s. 253-254.

¹⁶ Güller Nuhoglu, “Gaznelilerde Devlet Teşkilâtı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. V, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 550-551.

¹⁷ Özaydın, *Müslüman Türk Devletlerinde Vezîrlük*, s. 82.

¹⁸ Carla L. Klausner, *Selçuklularda Vezîrlük 1055-1194 Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma*, Çev. Mehmet Fatih Baş-Sinan Tarıfçı, Kronik Yay., İstanbul 2019, s. 33.

¹⁹ Turan, *Hükümet Mekanizması*, s. 27; Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Vezîrlük, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, C. 5, S. 8, (1967), s. 83.

²⁰ Yazıcı, s. 293; Kündûrî: Büyük Selçukluların ilk sultanı Tuğrul Bey’in vezîridir. Tam ismi Ebû Nasr Muhammed b. Mansûr b. Muhammed el-Kündûrî’dir. 415/1024 yılında Nişâbur’un Turaysis bölgesinde bulunan Kündûr köyünde zengin bir dihkânın oğlu olarak dünyaya geldi. Nişâbur’da eğitim gördü. Arapça, Farsça ve Türkçeyi iyi derecede öğrendi. Fıkıh, sanat ve edebiyat gibi alanlarla da ilgilendi. Sultan Tuğrul Bey Nişâbur’a geldiğinde dönemin meşhur imamlarından Muvaffak’tan kendisine Arapçaya vâkıf bir kâtip tavsiye etmesini istemiştir. Bu istek üzerine imâm, kâtip olarak Kündûrî’yi tavsiye etmiş ve bu tavsiye üzerine hizmete alınmıştır. Kündûrî daha sonra dîvânda kâtiplik yapmıştır. Kündûrî inşâ sanatı, fesahat ve siyakat’e vakıf. Muhtemelen 1054-1055 yıllarında vezârete atanmıştır. 16 Zilhicce 456/29 Kasım 1064 tarihinde Sultan Alp Arslan’ın emriyle öldürülmüştür. Bkz. Şadrüddin Ebu’l-Hasan Ali İbn Nâşir İbn Ali el-Hüseynî, *Ahbârü’l-Devleti’s Selçukîyye*, Çev. Necatî Lûgal, 2. Baskı, TTK, Ankara 1999, s. 16; Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, C. I, Çev. Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1997, s. 51; Sabri Yılmaz-Kaya Muhammed, “Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Etkin Bir Âlim: Abdulkerim el-Kuşeyrî ve Şikâyetü’l Ehli’s-Sünne Başlıklı Risalesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 40, (2018/1), s. 207; Abdülkerim Özaydın, “Kündürî”, *DİA*, C. XXVI, s. 554; Taneri, s. 83; Bowen, “s. 148; Mustafa Şahin, “Büyük Selçuklu Devleti Vezîri Nizamü’l-Mülk’ün Siyasal, Sosyal, Dini ve Kültürel Hayattaki Rolü (1018-1092)”, *History Studies*, C. 5, S. 6, (2013), s. 227; Mustafa Alican, “Selçuklu Vezîri Amîdü’l-Mülk Kündürî’nin Yükselişi ve Düşüşü”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 29, (2014), s. 239-240; Klausner, s. 90.

²¹ Mustafa Alican, *Selçukluların Erken Döneminde Vezîrlük Kurumu*, s. 11.

unsuru ve sultanın temsilcisi olarak merkezi yönetimin yetki alanına giren her meseleden sorumlu olmaya başladılar.²² Selçuklularda vezîrler genellikle Sünnî mezhepten, Hanefî veya Şâfiî idiler. Amîdü'l-Mülk Kündürî ve Nizâmü'l-Mülk buna örnektir. Daha sonraki dönemlerde Şî'î akâidini benimseyen vezîrler de görev yaptılar.²³

Ünlü Selçuklu Vezîri Nizâmü'l-Mülk, Siyasetnâme adlı eserinde; sultan ve memleketin kurtuluş ve yıkılışının dâima vezîrlere bağlı olduğunu, vezîr namuslu ve ileri görüşlü olursa memleketin imar göreceğini, ordu ve halkın bu durumdan memnun olup huzur içinde yaşayacağını, sultanın da bundan sevinç duyacağını, eğer vezîr karanlık işler çevirirse memleket yönetiminin güç bir hâl alacağını, sultanın da bu karışıklıklar karşısında sıkıntı ve ızdırap içinde kalarak ne yapacağını şaşıracağını kaydetmiştir.²⁴

Selçuklular döneminde beş büyük dîvândan oluşan sivil bir idare oluşturuldu. Bu dîvânlar; Vezîrlik veya Dîvân-ı A'lâ, Dîvân-ı İstifâ, Dîvân-ı Tuğra (Dîvân-ı İnşâ ve'r-Resâil), Dîvân-ı İshrâf ve Dîvân-ı Arz'dı.²⁵ Vezîrin en önemli görevi, en yüksek sivil idare olan Dîvân-ı A'lâ'nın başkanlığıydı.²⁶ Bundan başka; halifeler ve yabancı hükümdarlarla olan ilişkileri düzenlemek, hazinenin gelir ve giderlerini tanzim etmek, maliyedeki israfı önlemek, vergi miktarlarını halkın durumuna göre belirleyip toplamak, olağanüstü durumlar için gerekli tedbirleri almak, memurların maaşlarını, hükümdarın maiyetindekilerin iâşesini tespit etmek, iktâ tevcih etmek ve asker toplamak onun görevlerindendi. Vezîr, memurların görevlerini yerine getirip getirmediğini nâibleri vasıtasıyla kontrol ederdi. Törenlerde, vasal hükümdarlarla yapılan görüşmelerde ve Dîvân-ı Mezâlim'de sultanın vekili sıfatıyla yer alırdı. Halkın memurlarla ilgili şikâyetlerini dinler ve gerektiğinde ferman da çıkarabilirdi. Nitekim Kündürî, tevkîleri bizzat kendisi kaleme almıştır.²⁷

Vezîrler, hükümdarlarla birlikte sefere çıkmak veya hükümdarın katılmadığı zamanlarda bizzat seferi idare etmekle yükümlüydüler.²⁸

Selçuklu vezîrleri, Sultanlarının evliliklerinde de rol oynamışlardır. Örneğin, Vezîr Amîdü'l-Mülk Kündürî, Sultan Tuğrul'un Halife'nin kızı²⁹ Seyyide ile evlenmesi sırasında ortaya çıkan güçlükleri çözmüş ve bu evliliğin gerçekleşmesini sağlamıştır.³⁰

Vezîrlerin kendilerine ait bir orduları da vardı. Vezîrlerin bir suçu varsa, Sultan'ın başkanlık ettiği mahkemeye çıkarılarak yargılanırlardı. Devlet gelirlerinden hisselerine düşen

²² Klausner, s. 62.

²³ Muhammed Rıza Bârânî-Seyyid Ebû'l-Fazl Rezâvî-Hidâyet Nâdiryan, "Evâmil-i Müessir der İrtika-yi Cayegâh-ı Siyâsî İctimâî-yi Şî'yân-ı İmâm-ı der İrân, Devreyi Selcûkî", *Feslnâme-yi Pejuheşhâ-yi Târihî (İlmî Pejuheşî) Dânişgâh-ı İsfahan*, S. 2, (1396), s. 58.

²⁴ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, Dergah Yay., İstanbul 1981, s. 4.

²⁵ Bu dîvânlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Klausner, s. 33-39.

²⁶ Klausner, s. 33-34.

²⁷ Özeydin, *Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik*, s. 83; Klausner, s. 63-82.

²⁸ Klausner, s. 66.

²⁹ Râvendî ve Muhammed Şebankâre; Seyyide'nin halifenin kız kardeşi olduğunu belirtmişlerdir. Râvendî, C. I, s. 109; Muhammed Şebankâreî, "Selçuklular", Çev. Ahmad Hesamipour, *Tarih Okulu*, S. IV, (2009), s. 141.

³⁰ İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi (El Kâmil Fit- Tarih)*, Çev. Abdülkerim Özeydin, Bahar Yay., C. X, İstanbul 1991, s. 40-41; Zekeriyâ Kitapçı, "Asrın Olayı Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Halife El-Kâim'in Kızı Seyyide ile Evlenmesi ve Bazı Tarihi Gerçekler", *S.Ü.İ.F.B.*, S. I, (Konya 1994), s. 13-42; George Makdisî, "Tuğrul Bey'in Evliliği", Çev. Mustafa Alican, *Tarih Okulu*, (2009), S. III, s. 139-159; Tanerî, s. 144; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK, Ankara 2011, s. 145; Mustafa Alican, *Selçuklunun Öncü Veziri Amîdü'l-mülk Kündürî*, Erdem Yay., İstanbul 2018, s. 98.

pay, iktâ gelirleri, ganimet gelirleri ve aldıkları maaşlar vezîrlerin başlıca kaynaklarıydı. Vezîrlerin görev süresi sultanın onu azli ile son bulurdu.³¹

Devletin hükümdardan sonra en yüksek makamı olan bu kurumun pek çok talibi vardı. Bu da zaman zaman kanlı olaylara sebep oluyordu. Örneğin Amidü'l-Mülk Kündürî, Nizamü'l-Mülk ve bazı devlet adamlarının kıskırtması sonucu Sultan Alp Arslan tarafından katlettiirildi.³²

A. Doğumundan Nizâmü'l-Mülk ile Mücadelesine Kadar Tâcü'l-Mülk Ebû'l-Ganâim

Tâcü'l-Mülk, kaynaklarda farklı isimlerle anılmıştır. Bundârî; Reis Tâcü'l-Mülk Ebû'l Ganâyimü'l Merzûbân b. Hüsrev Fîrûz, Zahirüddîn Nişâbüürî; Tâcü'l-Mülk Ebû'l Ganâyim-i Farsî, İbnü'l-Adîm; Merzbân b. Hüsrev, İbn Hallikan; Taculmülk Ebû'l Ganâim el-Merzûbân, İbn Hüsrev Fîrûz İbn Darest, İbn Kesîr; Merzûbân b. Hüsrev Tâcü'l-Mülk el-Vezîr Ebû'l-Ganâim, Reşîdüddîn Fazlullah ve İbnü'l-Cevzî; Tâcü'l-Mülk Ebû'l Gânâim, Havafî; Tacümülk-i Farişî, Hândmîr; Tâcü'l-Mülk Ebû'l-Ganâim ve Tâcü'l-Mülk-i Kûmî, günümüz araştırmacılarından Abbas İkbâl ise Tâcü'l-Mülk Ebû'l Ganâyim Merzûbân Hüsrev-i Fîrûz-i Şîrâzî olarak kaydetmiştir. Bazı araştırmacılar ise Tâcü'l-Mülk'ün ismini Merzban b. Hüsrev Fîrûz olarak kaydetmişlerdir.³³

Tâcü'l-Mülk 438/1046 yılında Fars'ın Ağlebûye bölgesinde doğdu. Fars yöneticilerinden olan babasının yanında inşâ sanatını öğrendi ve onun yanında bir süre bu

³¹ Refik Turan, "Selçuklular Döneminde Devlet ve Teşkilât", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed. Refik Turan, Grafiker Yay., Ankara 2014, s. 455-456.

³² İbnü'l-Esîr, s. 45; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, Seçme Tercüme ve Değerlendirme Ali Sevim, TTK, Ankara 2011, s. 147; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, Seçme Tercüme ve Değerlendirme Ali Sevim, TTK, Ankara 2014, s. 91; Hândmîr, *Düstür el-Vüzerâ*, Neşr. Sa'id Nefîsî, İntişârât-ı İkbâl, Tahran 2535/1976, s. 149; Müneccimbaşî Ahmet b. Lütfullah, *Camîu'd-Düvel Selçuklular*, C. I, Kabcalı Yay., İstanbul 2017, s. 71; Taneri, s. 174-175; Alican, *Selçuklu Vezîri*, s. 256; Aynı Müellif, *Selçuklunun Öncü Vezîri*, s. 122; Amidü'l-Mülk Kündürî ölmeden önce kendisini öldürmeye gelen gulâmlara şu sözleri söylemiştir: Hâce'ye söyleyin, "Türkleri vezîr ve divân erbabını öldürmeye alıştırmakla ne kadar kötü bir iş yaptın! Başkası için kuyu kazan, kazdığı kuyuya kendi düşer." Gerçekten de Nizâmü'l-Mülk'ün kaderi de Amidü'l-Mülk Kündürî gibi oldu. Râvendî, C. I, s. 115-116; Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 53; İbnü'l-Esîr, s. 46; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018, s. 345; El- Hüseyinî, s.18; Müneccimbaşî, s. 71; Şahin, *Büyük Selçuklu Devleti Vezîri*, s. 227-228; Alican, *Selçuklu Vezîri*, s. 255.

³³ Al-Bondârî, s. 61; Hâce İmâm Zahîru'd-dîn Nişâbüürî, *Selçuknâme*, (*Hâce İmâm Zahîru'd-dîn Nişâbüürî'nin Selçuknâmesi*), İnceleme/Çeviri Ayşe Gül Fidan, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatı Anabilim Dalı Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015, s. 81; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü'l-taleb fi Tarihi Haleb (Biyougrafilere Selçuklu Tarihi)*, Çev. Ali Sevim, TTK, Ankara 1982, s. 61; İbn Hallikans, *Biographical Dictionary*, Vol. I, Translated from the Arabic B^N Mac Guckin De Slane, Paris MDCCCXLIII, s. 415; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, C. 13, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1994, s. 285; İbnü'l-Cevzî, s. 152; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Camî'ü't Tevârih Selçuklu Devleti*, 2. Baskı, Çev. Erkan Göksu, Selenge Yay., İstanbul 2010, s. 131; Fasîh-i Havafî, *Mucmel-i Fasîhî*, C. 2, Neşr. Muhammed Ferruh, Meşhed 1341, s. 200; Hândmîr, *Düstür el-Vüzerâ*, s. 88; Abbas İkbâl, *Vezâret der Ahdi Selâtin-i Selçukî (Ez Târîh-i Teşkil-i in Silsile tâ Morg-i Sultan Sencer 432-553)*, İntişârât-ı Danişgâh-ı Tihran, Tahran 1338, s. 59; Şemseddîn Sâmî, *Kamusu'l A'lam*, C. 3, Mihran Matbaası, İstanbul 1308, s. 1608; Klausner, s.74; Muhammed Rıza vd., s. 58.

işle uğraştı.³⁴ Bu nedenle inşâ sanatı ve siyatı çok iyi öğrendi.³⁵ Büyük Selçuklu Devleti'nin nüfuzlu kumandanlarından Serheng Savtegin'in hizmetine girerek Kirmân, Fars ve Irak'ta görev yaptı. Savtegin; Sultan Melikşah'a, Tâcü'l-Mülk'ün liyakatli biri olduğunu belirterek devlet işlerinde ondan faydalanmasını tavsiye etti. Sultan Melikşâh, bu tavsiye doğrultusunda Tâcü'l-Mülk'ü hizmete alarak, çocukları Nasıreddin Mahmud ve Ebû Şücâ Ahmed'in vezîri ve kendi hazinedârı olarak görevlendirdi. Bu görevlerinin yanında ordu, elçilik, av işleri ve bazı vilâyetlerin askerî işlerini de ona bıraktı. Terken Hâtûn'un³⁶ vezîrlüğünü de yaptı. Daha sonra Dîvân-ı İstîfa,³⁷ Dîvân-ı İnşâ ve Tûğrâ'nın³⁸ başkanlığına getirildi.³⁹ Dîvân-ı İnşâ görevini ölümüne kadar sürdürdü.⁴⁰ Tâcü'l-Mülk, zamanla devlet işlerinde daha etkin olmaya başladı. Selçuklu Devleti'nin sultandan sonra en yüksek makamı olan vezîrlük makamında bulunan bilge vezîr Nizâmü'l-Mülk'e karşı Terken Hâtûn ile birlikte gizli faaliyet göstermeye başladı.

B. Nizâmü'l-Mülk ile Arasındaki Mücadele

Vezîr Nizâmü'l-Mülk, Sultan'dan sonra gelen en güçlü yöneticiydi. Gücünü devam ettirmek için devlet içerisinde çok sıkı tedbirler aldı. Bu doğrultuda ülkenin çeşitli yerlerinde önemli görevlere çocuklarını ve kendisine yakın olanları getirdi. Nizâmü'l-Mülk'ün Sultan

³⁴ Abbas İkbâl, s. 93; Sâsân Tahmasebî, "Rekâbethâ-yi Irakîhâ ve Horâsânîhâ der Dîvânsâlârî-yi Selcûkî", *Merkez-i Tahkikat-ı Computurîyye Ulûm-i İnsânî*, (1382), S. 12, s.145; Abdülkerim Özaydın, "Tâcü'l-Mülk", *DİA*, C. XXXIX, s. 359; Bazı kaynaklar Tâcü'l-Mülk'ün doğum tarihini belirtmemişler ancak öldüğü tarihi ve öldüğünde kaç yaşında olduğunu kaydetmişlerdir. Bu bilgilerden de onun doğum tarihi belli olmaktadır. İbnü'l-Esir, s. 186; İbn Hallikans, s. 415; Abbas İkbâl, s. 96.

³⁵ Hândmîr, *Düstûr el-Vüzerâ*, s. 149.

³⁶ Terken Hâtûn, Karahanlı hükümdarı Tamgaç Hân'ın kızı ve Selçuklu Sultanı Melikşah'ın hanımıdır. Enver Behnan Şapolyo, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Güven Matbaası, Ankara 1972, s. 98-99; Fatma Pira, "Cinsiyet ü Kudret der Siyasetnâme-yi Hâce Nizâmülmülk", *Pejuhes-i Zenân*, S. 3, (1387), s. 160; Fasîh-i Havâfi, Terken Hâtûn'u Türkistan hanlarından birisinin kızı olarak kaydetmiştir. Fasîh-i Havâfi, s. 200; Gülay Ögün Bezer ise bazı kaynakların Terken Hâtûn'un babasının Karahanlı Hükümdarı Şemsü'l-Mülk Nasr Han'ın amcası İsâ Han'ın kızı olabileceğini kaydettiklerini belirtmiştir. Bkz. Gülay Ögün Bezer, "Terken Hâtûn", *DİA*, C.XXXXX, s. 510; Reşidüddin Fazlullah, "Terken Hâtûn'un çok güzel, hoş ve şirin bir kadın olduğunu, yüksek bir bağlılığa, kendisine miras bırakılmış bir haşmete ve ölçülemeyecek nüfuzla sahip olduğunu kaydetmiştir." Reşidüddin Fazlullah, s. 133; Onun çok ihtiraslı bir hâtûn olduğu bilinmektedir. Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 6. 487/Eylül-Ekim 1094 yılında İsfahan'da ölmüştür. Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölünler*, Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar Ali Sevîm, 2. Baskı, TTK, Ankara 2006, s. 34, 122.

³⁷ Dîvân-ı İstîfa'nın başkanı müstevfidir. Önemi itibarı ile vezâretten sonra gelirdi. Mansıb-ı İstîfa, Dîvân-ı İstîfa-yı Memâlik Dîvân-ı Zîmâm ve'l İstîfa isimleri de verilen bu dîvân, devletin bütün mâlî işlerine bakardı. Devletin gelir ve giderlerin deftere kaydedilmesi ve yıllık bütçenin düzenlenmesi işlerine de bu dîvân bakardı. Bkz. Sevîm-Merçil, s. 509.

³⁸ Clausner, s. 38; Dîvân-ı İnşâ ve Tûğrâ'nın başkanı Tuğrai'dir. Sahib-i Dîvân-ı Tuğra ve İnşâ olarak da bilinmektedir. Dış işlerini idare etmenin yanında, Büyük Dîvân'dan gelen kararlar da bu dîvânda yazılırdı. Hükümdarın berât, nişân, menşûr ve fermânları hazırlanırdı. Buradan çıkan her yazı çıkış tarihi ile birlikte dîvân defterine kaydedilir ve bu defterler muhafaza edilirdi. Yazılar sultanın mührü vurulduktan sonra resmîyet kazanırdı. Bu belgeler genelde Farsça yazılmakla birlikte az da olsa Arapça da kullanılmıştır. Bkz. Sevîm-Merçil, s. 509; Aslan, s. 657; Yazıcı, s. 300-301.

³⁹ Al-Bondârî, s.61-62; Abbas İkbâl, s. 93; Sâsân Tahmasebî, s. 145-146; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485498/1092-1104)*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 2001, s. 6; V. M. Zaporozhets, *The Seljuks*, Hannover 2012, s. 158; Taneri, s. 88, 95; Klausner, s. 74-75; Özaydın, *Tâcü'l-Mülk*, s. 359.

⁴⁰ Abbas İkbâl, s. 71.

Melikşah'ın nezdindeki itibarı onun gücünü daha da arttırdı. Sultanın, Nizâmü'l-Mülk'e önce Atabeg daha sonra Peder diye hitap etmesi ona verdiği değeri göstermektedir.⁴¹ Nizâmü'l-Mülk'ün sahip olduğu bu makam ve mevki devlet içerisinde gruplaşmaları da beraberinde getirdi. Bir tarafta Nizâmü'l-Mülk'ün önderliğinde Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'îd Harezmi-yi Müstevfi ve Ebû Rıza Fazlullah Züzenî'nin olduğu Horâsânlılar, diğer tarafta Tâcü'l-Mülk'ün olduğu Iraklılar vardı. Tâcü'l-Mülk Fars kökenli olmasına rağmen kendi menfaatleri için Iraklılarla ittifak yaptı.⁴²

Tâcü'l-Mülk, yanına aldığı devlet adamlarının desteği ile birçok mal ve vilâyet elde etti. Kendisine en büyük rakip olarak gördüğü Vezîr Nizâmü'l-Mülk'ü Sultan Melikşah'ın gözünden düşürmek için Vezîr'in damadı Seyyidü'r-Rüesâ Ebû'l-Mehâsin⁴³, Müstevfi Mecdü'l-Mülk el-Kûmî, Ârızü'l-Ceyş Sedîdü'l-Mülk Ebû'l-Meâlî ve Terken Hâtûn ile iş birliği yapıp ona karşı cephe aldı.⁴⁴

Vezîr Nizâmü'l-Mülk Fars hâkimi İbn Behmenyâr'ın plânladığı büyük bir fitne ile karşı karşıya kaldı. Kendi damadı ve Ebû Rıza Fazlullah Züzenî'nin oğlu Seyyidü'r-Rüesâ da bu fitnenin içindeydi. Ancak fitne başarısız oldu. Vezîr, bu olaydan sonra Ebû Rıza Züzenî'yi görevden aldı. Seyyidü'r-Rüesâ ve Behmenyar'ın fitnessi duyulup gözleri kör edildi. Ancak Vezîr, en güvendiği adamını görevden alınca yalnız kaldı. Nizâmü'l-Mülk onun yerine oğlu Müeyyedü'l-Mülk'ü göreve getirdi. Artık kendini güvende hissetmeyen Vezîr bu endişesinde haklıydı. Son zamanlarda Sultan Melikşah bütün kilit görevlere Iraklıları getirmişti. Mecdü'l-Mülk Kûmî, Şerefü'l-Mülk-i Müstevfi'nin yerini aldı. Tâcü'l-Mülk'ün birçok görevi olmasına rağmen ilave olarak Melikşah ona Tuğra Dîvânı'nın idaresini de verdi.⁴⁵ Vezîr Nizâmü'l-Mülk'ün aleyhinde çalışan devlet adamlarından olan Tâcü'l-Mülk, her geçen gün Sultan'a daha da yaklaşmaya başladı.⁴⁶

⁴¹ İbnu'l-Cevzî, s. 160; el-Hüseynî, s. 45-46; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, s. 351; Taneri, s. 94; Sevim- Merçil, s. 126.

⁴² Sâsân Tahmasebî, s. 145; Vezîr'e düşmanlık besleyenler sadece Terken Hâtûn ve Tâcü'l-Mülk değildi. İbn Allân adında zengin bir Yâhûdî Vezîr Nizâmü'l-Mülk'ün gözüne girerek onun ileri gelen adamları arasında yer almıştı. Vezîr, yıllık 100 bin dînara ona Basra bölgesini iltizam olarak vermişti. Sultan Melikşah'ın emirlerinden olup Vezîr Nizâmü'l-Mülk'e düşman olan Bağdad Şahnesi Gevherâyin ve Humartekin, Sultan Melikşah avlanmak için 472/1079-1080 yılında Hüzistan'a gittiği sırada İbn Allân'ı öldürtmesi için tahrir edip onu öldürttüler. Nizâmü'l-Mülk, kendi adamının öldürülmesine çok üzüldü. İbnü'l-Esir, s. 111; Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 2.

⁴³ Ebû'l-Mehâsin, Vezîr Nizâmü'l-Mülk'ün damadı olmasına rağmen onun kudretini çekemeyip Sultan'a devamlı şikâyetlerde bulunuyordu. Nizâmü'l-Mülk ve adamlarının hazine ve halkın mallarını yediğini belirten Ebû'l-Mehâsin, Sultandan, Nizâmü'l-Mülk ve adamlarını kendisine teslim etmesi karşılığında onlardan alıp kendisine 1 milyon altın vereceğini söyledi. Bunları duyan Vezîr Nizâmü'l-Mülk, atlar, silahlar ve Türklerden oluşan binlerce askerinin de bulunduğu görkemli bir şölen düzenledi. Şölene Sultan Melikşah'ı da davet etti. Vezîr burada Sultana, "Ben sana, babana ve dedene hizmet ettim. Bu bakımdan benim hizmet hakkım vardır. Bana ulaşan haberlere göre, malının onda birini aldığım söyleniyor. Malını aldığım doğrudur, fakat aldığım bu malları senin için topladığım şu kölelere, aynı şekilde sadakalara, başlılara ve vakıflara harcıyorum ki, senin için bunlardan daha muazzam bir hatıra, daha büyük bir şükür ve cevap olamaz, işte mallarım ve sahip olduğum her şey gözlerimin önündedir, istersen bunların hepsini al, bana bir hırka ve zâviye yeter" dedi. Bu sözlerden son derecede duyulan Sultan Melikşah, Ebû'l-Mehâsin'in gözlerine mil çekilmesini ve Sâve kalesine gönderilmesini emretti. Sevim-Merçil, s. 126-127.

⁴⁴ Al-Bondârî, s. 62; Muhammed Rıza vd., s. 59; Abbas İkbâl, s. 93-94; Taneri, s. 95; Klausner, s. 75.

⁴⁵ Sâsân Tahmasebî, s. 145-146; Abbas İkbâl, s. 93; Fatma Pira, s. 160.

⁴⁶ Al-Bondârî, s. 61-62; Abbas İkbâl, s. 93; Taneri, s. 95; Klausner, s. 74-75.

Sultan Melikşah da Iraklılara daha çok yardım edince Horâsânlıların devlet yönetimindeki güçleri sarsılmaya başladı. Zaman geçtikçe Sultan'ın Nizâmü'l-Mülk'e karşı olan güveni daha da sarsıldı. Sultan'da vezîrinden bıkmaya işaretleri görülmeye başladı. Böylece ülke siyasetinde Tâcü'l-Mülk daha çok rol almaya başladı. Büyük divân üyelerini de yanına çekip Müstevfi Mecdü'l-Mülk el-Kûmî, Ârızü'l-Ceyş Sedîdü'l-Mülk Ebû'l-Meâlî ve Seyyidü'r-Rüesâ Ebû'l-Mehâsin ile Vezîr Nizâmü'l-Mülk'e karşı ittifak yapan Tâcü'l-Mülk, akıllıca davranarak Sultan'a yaklaştıkça Vezîr'i de yüceltme konusunda elinden geleni yaptı. Çünkü İbn Behmenyar ve Ebû'l-Mehâsin'in akıbetinden ders almıştı.⁴⁷

Tâcü'l-Mülk'ün bazı işleri yapmasına Sultanın göz yummasından dolayı o, Vezîr Nizâmü'l-Mülk'ün Selçuklu ülkesinde kurduğu düzeni değiştirmeye başladı.⁴⁸ Tâcü'l-Mülk'ün kısa sürede bu kadar güçlenmesinde, Vezîr Nizâmü'l-Mülk'ün Sultan Melikşah'ın gözünden düşmesinin de rolü vardır.⁴⁹

Tâcü'l-Mülk, Vezîr Nizâmü'l-Mülk'ün Sultan Melikşah'ın nazarındaki itibarının farkında olduğundan ve ona düşmanlık edenlerin başına gelenleri bildiğinden faaliyetlerini gizli yürüttü. Sultan ile Vezîr arasında meydana gelen gerginlikten çok iyi faydalandı. Sultan Melikşah'ı her vesileyle Vezîr Nizâmü'l-Mülk'ün aleyhine kışkırtmaya başladı. Bu konuyu Bundârî şu cümlelerle ifade etmiştir:

Sultanda bıkkınlık eserleri zâhir oldu. Suyun safiyeti (duruluğu), içindekini ve dibindeki çakıl taşlarını gösterdiği gibi Sultanın alnındaki çizgiler de esrarından haber veriyorlardı. Bununla beraber Sultan, Tâcü'l-Mülk'ü kendisine yaklaştırdıkça, Tâcü'l-Mülk Vezîr'i ululamak ve hürmetini tevfir etmek sureti ile ona takarrübünü artırıyordu. Zira Amidüddeve ile Seyyidür-Rüesa'nın uğradığı akıbetten ders almıştı. Sultan'a yakın olduğunda mağrurlanıp açıktan açığa düşmanlık etmiyordu. Lâkin Vezîr aleyhine hileyle başvuruyor, bunun akrepleri, çıyanları, gizlice, Vezîr'e doğru yürüyordu.

Tâcü'l-Mülk ve yanına çektiği kişiler, Nizâmü'l-Mülk gibi büyük ve güçlü bir devlet adamını ortadan kaldırmak için iş birliği yapıp onun aleyhine karşı çalışmaya başladılar. Bu amaç, yavaş yavaş meyvesini vermeye başladı.

Bundârî; Nizâmü'l-Mülk'ün ihtiyaçları olduğundan yaşı gereği kuvvetinin azaldığını hayattan bıktığını ve birçok felâketle karşı karşıya kaldığı için bunlara ehemmiyet bile vermediğini kaydetmişse de oğlu Müeyyedü'l-Mülk'ü göreve getirmesinden ve kendi başkanlığında bir grupla birlikte hareket etmesinden dolayı olayın aslında böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Tâcü'l-Mülk ise artık kafasında belirlediği plânı uygulamaya başlamıştı. Vezîr Nizâmü'l-Mülk'ün devlet kaynaklarını israf ettiğini iddia ederek Sultan Melikşah'ı ona karşı kışkırttı.⁵⁰

⁴⁷ Al-Bondârî, s. 62; Muhammed Rıza vd., s. 59; Abbas İkbâl, s. 93-94; Sâsân Tahmasebî, s. 146; Klausner, s. 75; Sevim-Merçil, s. 129; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 2-3; Şahin, *Büyük Selçuklu Devleti Vezîri*, s. 232.

⁴⁸ İbnu'l-Cevzî, s. 152.

⁴⁹ Abbas İkbâl, s. 94; Klausner, s. 74.

⁵⁰ H. Bowen-C. E. Bosworth, "Nizam al-Mulk", *EF*, Vol. 8, s. 72; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 4.

Sultan'ın yanına giderek Nizâmü'l-Mülk'ün her yıl sûfilere ve fâkihlerle 300 bin dinâr dağıttığını, bu para ile bir ordu kurulması halinde İstanbul'un dahi fethedilmesinin mümkün olabileceğini söyledi.⁵¹ Tâcü'l-Mülk'ün bu sözlerini Nizâmü'l-Mülk'e soran Sultan'a, Vezîr'i; Ey Sultan-ı Âlem! Ben ihtiyar bir adamım. Beni açık arttırmaya sunsan kimse bana on dinârdan fazla kıymet vermez. Sen gençsin. Seni de açık arttırmaya sunsak 100 bin dinârdan fazla etmezsin. Allah sana ve bana kullarından hiç kimseye nasip olmayan ihsanda bulunmuştur. Bu duruma karşılık sen Allah'ın dinini yükseltmeye çalışan, onun aziz kitabına hâmil bulunan kimselere yılda 300 bin dinâr harcasan çok mudur? Sen her yıl askere bu miktarın iki katını harcıyorsun. Halbûki askerlerden en kuvvetlisi ve en nişancısının attığı ok bir milden fazla ileri gitmez. Elleriindeki kılıçlarla ancak yakınındakileri öldürebilirler. Ben ise harcadığım bu para ile öyle bir ordu kuruyorum ki onların duaları ta arşa kadar gider ve Allah'a vâsıl olmalarına hiçbir engel yoktur.” cevabını verdi. Sultan Melikşah bu sözleri duyunca ağlamaya başladı. Nizâmü'l-Mülk'e bu ordunun sayısını çoğaltmasını, istediği kadar malın hazır olduğunu ve dünyanın servetinin kendisinin olduğunu söyledi.⁵²

Nizâmü'l-Mülk ile arasında düşmanlık bulunan ve devamlı onun aleyhinde konuşanlardan birisi de Terken Hâtûn'dur. Terken Hâtûn'un Nizâmü'l-Mülk'e karşı muhalif olmasının en büyük sebebi Sultan Melikşah'ın veliahdının kim olacağı meselesiydi. Terken Hâtûn, oğlu Dâvûd'u sultan yapmak istiyordu. Ancak oğlu genç yaşta öldü. Sultan Melikşah 480/1087 yılında Terken Hâtûn'dan olma diğer oğlu Ebû Şücâ Ahmed'i veliahd ilan etti. Halife'ye de haber göndererek hutbelerde onun adının okunmasını sağladı. Ancak bir yıl sonra Şaban 480/Kasım 1087'de o da öldü.⁵³ Terken Hâtûn, üçüncü oğlu Mahmud'u, Sultan Melikşah'ın veliahd yapmasını istedi. Vezîr Nizâmü'l-Mülk başta olmak üzere bir kısım emîrler ise Zübeyde Hâtûn'dan doğma Berkyaruk'un veliahd ilan edilmesini istiyorlardı. Üstelik Zübeyde Hâtûn, Selçuklu hânedânından Çağrı Bey'in oğlu Emîr Yakutî'nin kızıydı.⁵⁴ Ancak o, Sultan'ın sağlığında bu meselelerin konuşulmasını pek sevmezdi. Sultan Melikşah, Terken Hâtûn'un isteğini Nizâmü'l-Mülk'e söylediğinde Vezîr; “Büyük evladın varken, bir kadın ve bir küçük çocuğu Müslümanların üzerine sultan edersen yarın Allah'a ne yüzle kavuşursun?” dedi.⁵⁵ Nizâmü'l-Mülk'ün bu sözlerini duyan Terken Hâtûn amacına ulaşmada onu büyük bir engel olarak gördü. Veliahd meselesi yüzünden Terken Hâtûn ile Nizâmü'l-Mülk'ün arası açıldı. Terken Hâtûn Iraklılara yaklaştı ve Tâcü'l-Mülk'ün, Nizâmü'l-Mülk'ün yerini alması için çaba sarf etmeye başladı.⁵⁶

Güçlü ve nüfûz sahibi olan Nizâmü'l-Mülk'ün on iki tane oğlu vardı ve tüm İran'ın yönetimi onların elindeydi. Sultan Melikşah, gerek veliahd meselesinden sonra Terken

⁵¹ el-Hüseynî, s. 46; Al-Bondârî, s. 62-63; Kafesoğlu, s. 181; Bowen-Bosworth, s. 72; Şahin, *Büyük Selçuklu Devleti Vezîri*, s. 237; Erkan Gökso, *Bilge Vezîr Nizamülmülk*, 4. Baskı Erdem Yay., İstanbul 2018, s. 89-90.

⁵² el-Hüseynî, s. 46; Kafesoğlu, s. 181.

⁵³ Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 6.

⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnu'l-Cevzî, s. 137, 155.

⁵⁵ Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 15; Arıcı, s. 58; Fatma Pira, s. 160.

⁵⁶ Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 7.

Hâtûn'un, Vezîr'i gözden düşürme çabaları, gerekse Vezîr'in yakınlarını önemli yerlere getirdiğini duymasından sonra durumu tehlikeli gördü. Vezîr Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu Osman ile Sultan Melikşâh'ın Merv'de Şahne olarak görev yapan Kavdan (Kodan) ismindeki emîri arasındaki çekişmede Osman'ın babasına güvenip Kavdan'ı tahkir etmesi, Sultan'ın artık Vezîr'ini sert bir şekilde uyarması gerektiğini düşünmesine sebep oldu.⁵⁷ Bir mektup yazarak Tâcü'l-Mülk ve Mecdü'l-Mülk el-Balâsânî ile ona gönderdi. Mektupta: "Sen benim ortağım mısın ki vilâyetlerin başına çocuklarını getiriyorsun? Eğer bu huyunu bırakmazsan başındaki sarığı alırım" dedi. Nizâmü'l-Mülk ise "Benim sarığım ile senin tacın birbirine bağlıdır." cevabını verdi.⁵⁸ Bu olayın ardından Sultan ile Vezîr'in arası iyice bozuldu. Reşîdüddîn Fazlullah; "Bu sözler nedeniyle Sultan'ın gazap ve öfkesi arttı. Onu Tâcü'l-Mülk'ün eline teslim etti" diyerek Nizâmü'l-Mülk'ün içine düştüğü durumu gözler önüne sermiştir.⁵⁹

Yaşanan bütün bu olaylar nedeniyle Nizâmü'l-Mülk'ün gözden düşmesinden bir süre sonra 485/1092 yılında Sultan Melikşâh üçüncü defa Bağdad'a gitmeye karar verdi. Sultan Melikşâh 484/1091 yılında ikinci defa Bağdad'a gitmişti. Sultan, Bağdad'ı kışlık merkez yapmayı düşünüyor ve burada bir mescit yaptırmak istiyordu. Bunun yanında devlet adamları da Bağdad'da büyük binalar inşâ etmeye başladılar. Nizâmü'l-Mülk, Tâcü'l-Mülk ve diğer beyler 484/1091 yılında Bağdad'da kalabilmek için kendilerine büyük binalar yaptırdılar. Sultan Melikşâh'ın Bağdad'a üçüncü gidişi bir ziyaret ve gezme, amaçlı değildi. Bu üçüncü gidiş nedeniyle Halife ile Sultan'ın arası iyi değildi. Sultan'ın bu yolculuğunu Halife istemiyordu. Çünkü Sultan Melikşâh, Halife'yi Bağdad'dan çıkartmak istiyordu. Ancak karşısındaki engelin Nizâmü'l-Mülk olduğunu düşünüyordu. Hatta bazı kaynaklar Sultan'ın, Vezîr'i öldürmeden Halife'nin işini halledemeyeceğini bildiğini kaydetmişlerdir.⁶⁰ Ancak yine de Sultan, Vezîr'ini görevinden almayarak Ramazan 485/Ekim-Kasım 485/1092'de İsfahan'dan Bağdad'a doğru yola çıktı.⁶¹ Yanında Terken Hâtûn, Nizâmü'l-Mülk ve Tâcü'l-Mülk de vardı. Nihâvend yakınlarındaki Suhne denilen yerde konakladılar. Bu, Vezîr Nizâmü'l-Mülk'ün yaptığı son yolculuk idi. O, son yolculuğun farkında olmalı ki Nihâvend yakınlarında bir köye ulaşınca: "Bu yer, Hz. Ömer döneminde Sahabeden bir grubun öldürüldüğü yerdir. Ne mutlu burada şehid olup, ahiretini hazırlamış kimselerle olan

⁵⁷ Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 7.

⁵⁸ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, s. 134; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, s. 351; Fasîh-i Havafî, s. 200; Münecimbaşı, s. 97; Muhammed Şebankâreî, s. 145; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 170; Abbas İkbâl, s. 20; Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 7; Ebû'l-Hasan Şehvârî, "Rekâbet-i Selçükîyân ve Abbasiyân (Melikşâh ve El-Muktedî)", *Pezüşehâ-yi Tarih*, S. 4, s. 71; Sâsân Tahmasebî, s. 146; Fatuma Pira, s. 161; Abbas Serefrâzi, "Nakşe-yi Vüzerâ-yi Şi'î der Devre-yi Selçükîyân İrân ve Irak", *Feslnâme-yi İlmî- Pejuheşiyi Târih-i İslâm ve İrân*, Dânişgâh-i ez-Zehrâ, S. 25, (1394), s. 94; Şapolyo, s. 100-104; Bowen-Bosworth, s. 72; Sevim-Merçil, s.129; Şahin, *Büyük Selçuklu Devleti Vezîri*, s. 233.

⁵⁹ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, s. 134.

⁶⁰ İbn Kesîr, s. 280; Ebû'l-Hasan Şehvârî, s. 69-70; Abbas İkbâl, s. 93; Sultan Melikşâh'ın bu seferinin bir sebebi de Abbâsi Halifesi Muktedî Biemrillah (467-487/1075-1094) ile 483/1090-1091 yılında evlendikten sonra mutsuz bir şekilde İsfahan'a geri dönen ve kısa bir süre sonra da ölen kızının intikamını almaktır. Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 8-9.

⁶¹ İbnü't-Tiktaka, *El-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezîrleri Tarihi, 632-1258)*, Çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2016, s. 210; İbnü'l-Cevzî, s. 155; İbn Kesîr, s. 280; Münecimbaşı, s. 99; Abdülkerim Özeydın, "Nizamülmülk", *DIA*, C. XXXIII, s. 195.

kişiye.”⁶² dedi. Bu cümleleri söyledikten sonra gelip yerine oturdu. Bir kişi Nizâmü'l-Mülk'ün yanına gelerek “Peygamberi bu gece rüyamda gördüm. Sen bir mahfenin içindeymişsin. Geldi seni alıp gitti ve gözümden yok oldun.” dedi. Nizâmü'l-Mülk, “Peygamberin gelip beni alması benim dileğimdir.” dedi ve memnun oldu. Dîvân yemeğinin yenmesinin ardından devletin ileri gelenleri dağılıp çadırlarına çekildiler.⁶³ O gece sûfi kılığında bir genç elindeki dilekçeyi⁶⁴ Nizâmü'l-Mülk'e verme bahanesiyle yaklaşarak kalbine saptığı hançer ile onu yaraladı. Vezîr, 10 Ramazan 485/14 Ekim 1092 tarihinde öldü. Kaynakların çok büyük bir kısmı Nizâmü'l-Mülk'ün Bâtînlere karşı düşmanlığı ve gelecekte onları ortadan kaldırma fikri nedeniyle cinayeti Hasan Sabbah'ın fedâilerinin işlediği konusunda hemfikirlerdir.⁶⁵ Ancak Râvendî, Reşîdüddîn Fazlullah ve Hândmîr olmak üzer bazı kaynaklar bizzat Tâcü'l-Mülk'ün, Nizâmü'l-Mülk'ü öldüren fedâiyi tahrik etmesi sonucu bu cinayetin gerçekleştiğini kaydetmişlerdir.⁶⁶ Bu sebepler dışında Vezîr Nizâmü'l-Mülk'ün Abbâsî halifesinden yardım ve himaye görmesi, Sultan Melikşah'ın da Abbâsî halifesini Bağdad'dan çıkarmasının önünde onu engel olarak görmesi nedeniyle Bağdad'a ulaşmadan öldürmüş olabileceği ihtimaller arasındadır.⁶⁷ Belki de Nizâmü'l-Mülk; Sultan'ın rızası, Tâcü'l-Mülk'ün tedbiri ve Terken Hâtûn'un uygun görmesi ile öldürülmüştü.⁶⁸

⁶² İbnu'l-Cevzî, s. 162; Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 15-16.

⁶³ Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 16; İbnü'l-Adîm bu rüyayı daha farklı şekilde anlatmıştır: “Dün gece rüyamda Tanrı elçisinin Tanrı'nın salat ve selamı üzerine olsun gelip seni götürdüğünü ve ben de onun arkasından gitmem üzerine bana: Ey insan, geri dön. Ben Nizâmü'l-Mülk'ü istiyorum dedi.” Bkz. İbnü'l-Adîm, s. 56.

⁶⁴ Ahmed b. Mahmud; Bâtîni fedâilerin, Nizâmü'l-Mülk'ün yanına ellerinde bir kâse ile geldiklerini, ona dua ettiklerini ve ardından yardıma ihtiyaçlarının olduğunu söyleyip para dilendiklerini, Vezîr'in bir şey vermek amacı ile fedâileri yanına davet ettiğini, fedâinin yanına geldiğinde onu kalbinden hançerleyerek öldürdüğünü kaydetmiştir. Bkz. Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 16.

⁶⁵ Kaynaklar Nizâmü'l-Mülk'ün nerede ve nasıl öldürüldüğü konusunda da hemfikirlerdir. el-Hüseynî, s. 45; İbnu'l-Cevzî, s. 162; Azîmî, s. 32; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013, s.554; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, Tercüme ve Notlar Erkan Göksu, 2. Baskı, TTK, Ankara 2018, s.150; Hasan Aydın, *İbn Kâlanisi, Hayatı ve Eserleri “Zeyli Tarihî Dimaşk” Tercümesi (s.142-549)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s. 42; Bowen- Bosworth, s. 72; İbn Kâlanisi her ne kadar Nizâmü'l-Mülk'ü öldüren kişinin kaçtığını belirtse de kaynakların birçoğu kaçarken ayağının çadırın ipine takılıp yere düştüğünü ve orada bulunanlar tarafından öldürüldüğünü kaydetmiştir. Bkz. el-Hüseynî, s. 45; İbnu'l-Cevzî, s. 162; İbn Kesîr, s. 281; İbnü'l- Esîr, s. 177; Münecimbaşı, s. 96; Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 9; Bowen- Bosworth, s. 72.

⁶⁶ Râvendî, C. I, s. 132; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, s. 133; Yahyâ b. Abdüllatif Kazvinî, *Lubbu't-tevârih*, İntişârât-ı Bünyâd-ı Güyâ, Tahran 1363, s. 177; Hândmîr, *Düstür el-Vüzerâ*, s. 169; İbnu'l-Cevzî, s. 163; İbnü'l- Esîr, s.176-177; Ahmed b. Mahmud, C. I, s. 164; C. II, s. 16; İbn Kesîr, s. 280; Münecimbaşı, s. 95; İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah*, İstanbul 1973, s. 184-185; İbrahim Kafesoğlu, “Nizamülmülk”, *İ.A.*, C. 9, MEB, İstanbul 1964, s. 333; Nizâmü'l-Mülk'ün ömrü 76 yıl 10 ay ve 19 gündür. İbnu'l-Cevzî, s. 163; Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 16; Cenazesi İsfahan'a defnedildi. Şahin, *Büyük Selçuklu Devleti Vezîri*, s. 232; Reşîdüddîn ise Nizâmü'l-Mülk'ün öldüğünde yaşının sekseni geçtiğini kaydetmiştir. Reşîdüddîn Fazlullah, s. 132.

⁶⁷ Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 9; Bazı araştırmacılara göre Nizâmü'l-Mülk'ün öldürülmesiyle Halife'nin Sultan Melikşah'ın yanında adamı kalmadı. Ebû'l-Hasan Şehvârî, s. 70; Karl Rippe, “Über den Sturz Nizâm-ul-Mulks”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, TTK, (Ankara 2010), s. 426. (Bu makalenin ilgili kısımlarının tercümesinde verdiği destekten dolayı Okutman Can Şimşek'e teşekkür ederiz.)

⁶⁸ İbnu'l-Cevzî, s. 163; İbnü'l-Adîm, s. 57.

Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün öldürülmesinden sonra Tâcü'l-Mülk'ü büyük bir korku ve telaş sardı. Belki de başına gelecekleri tahmin ediyordu. Çünkü Vezir'e karşı yaptığı politik faaliyetler ve hileler artık herkes tarafından biliniyordu.⁶⁹

C. Vezârete Gelişi

Sultan Melikşah, Nizâmü'l-Mülk'ün ölümünden sonra Tâcü'l-Mülk'e vezirlik hil'atının verilmesini,⁷⁰ hatta müneccimlere Tâcü'l-Mülk'ün göreve başlaması için en uygun günü belirlemelerini emretti. Müneccimler en uygun günü 4 Şevval 485/7 Kasım 1092 olarak belirlediler.⁷¹ Fakat bazı kaynaklar Nizâmü'l-Mülk öldürülmeden önce Sultan'ın Tâcü'l-Mülk'ü vezirlik makamına getirdiğini kaydetmişlerdir.⁷² İbnü'l-Cevzî ise Terken Hâtûn'un oğlu Mahmud'u sultan yapma konusunda Halife ile anlaştıktan sonra Tâcü'l-Mülk'ü vezirlik makamına getirdiğini kaydetmiştir.⁷³

Nizâmü'l-Mülk'ün öldürülmesinden sonra Sultan Melikşah 24 Ramazan 485/28 Ekim 1092'de Bağdad'a ulaştı.⁷⁴ Sultan, Selçuklu devlet adamları ve askerleri Bağdad'a girdiğinde yeni vezir Tâcü'l-Mülk'ün ilk icraatı askerlerin bir kimsenin evine girip oturmalarını yasaklamak oldu.⁷⁵

Sultan Melikşah, Halife'ye derhal Bağdad'ı terk edip başka bir yere gitmesini söyledi. Halife, Sultan'ın niyetinin ciddî olduğunu anlayınca çaresiz kalarak Sultan'dan bir ay süre istedi. Sultan bir saat bile zaman vermeyeceğini söyledi. Karşılıklı elçiler gidip geldi. Daha sonra Yeni vezir Tâcü'l-Mülk araya girip; Sultan'a; "Halk tabakasından herhangi birisi bile oturduğu evden çıkması için zorlanır. O da buradan çıkmak isterse, nasıl aile ve yakınlarını evden nakledebilir? Bu takdirde böyle bir kimseye bile on gün süre verilir." dedi. Vezîrinin bu sözleri üzerine ikna olan Sultan "Bu dediğin geçerli ve doğrudur." dedi⁷⁶ ve şehri terk etmesi için Halife'ye on gün süre tanıdı.⁷⁷ Bu karardan sonra bayram namazını kılan Sultan Melikşah avlanmaya çıktı. Bu sırada hummaya yakalandı ve ateşi yükseldi. Hastalığı giderek ağırlaştı. Halife'yi sürgün edemeden ve Tâcü'l-Mülk'ü vezârete getiremeden Nizâmü'l-Mülk'ün ölümünden otuz beş gün sonra 15 Şevval 485/18 Kasım 1092'de vefat etti.⁷⁸ Sultan

⁶⁹ Al-Bondârî, s. 62-63.

⁷⁰ Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 30; Hândmîr, *Düstür el-Vüzerâ*, s. 169; Müneccimbaşı, s. 99; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 172; Bowen-Bosworth, s. 72; Sevim-Merçil, s. 131; Akyol-Kara, s. 143; Tekin, s. 196.

⁷¹ İbnü'l-Cevzî, s. 154.

⁷² Fasîh-i Havafî, s. 200; Hândmîr, *Târîh-i Habîbu's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi'l-Beşer*, C. 2, (Neşr. Gıyâseddîn b. Hemameddîn el-Hüseynî), Kitâbfulrûş-i Hayyam, Tahran 1333, s. 487; Sâsân Tahmasebî, s. 146.

⁷³ İbnü'l-Cevzî, s. 154.

⁷⁴ İbnü't-Tıktaka, s. 210; Müneccimbaşı, C. I, s. 99; Ebû'l-Hasan Şehvârî, s. 71; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 188; Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 11.

⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, s. 153.

⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, s. 154.

⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, s. 154; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. I, TTK, 2. Baskı, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, s. 34; Celâleddîn Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, Kabalcı Yay., İstanbul 2001, s. 434; İbnü't-Tıktaka, s. 210; Müneccimbaşı, s. 99; Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 11; Ebû'l-Hasan Şehvârî, s. 71.

⁷⁸ el-Hüseynî, s. 49; Azîmî, s. 32-33; Ahmed b. Mahmud, C.II, s. 30; Müneccimbaşı, s. 99; Ebû'l-Hasan Şehvârî, s. 72; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 5. Baskı TTK, Ankara 2013, s. 72; Sevim-Merçil, s. 133; Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 11; Sultan'ın ölüm tarihi ile ilgili; Bundârî 6 Şevvâl 485/9 Kasım 1092; İbnü'l-Esîr ve Müneccimbaşı 15 Şevvâl 485/18-19 Kasım 1092; İbn Kesîr, Şevvâl ayının ortaları olarak belirtmiştir; İbnü't-Tıktaka, 15 Şevvâl 485/18 Kasım 1092, İbnü'l-Cevzî 19 Kasım 1092 olarak kaydetmiştir.

Melikşah'ın ölümü hakkında bazı şüpheler akla gelmektedir. Sultan'ın, sağlıklı ve gücünün zirvesinde olduğu dönemde bir yandan Terken Hâtûn'un politikaları bir yandan da Selçukluları ortadan kaldırmayı düşünen Hasan Sabbah ve onunla ilişkili olduğu düşünülen Tâcü'l-Mülk'ün entrikalarıyla karşı karşıya kalmıştır. Üstelik bu sefer, tehlikeleri ortadan kaldıran vezîri Nizamü'l-Mülk de yanında yoktu. Bu tehlikelere Abbâsî halifeliğini de eklemek gerekir. Sultan Melikşah'ın, Vezîr Nizâmü'l-Mülk'ün ölümünün ardından Bağdad'a gelip Halife'ye, Bağdad'ı boşaltması için on gün süre vermesi ve bu on günlük süre içerisinde ölmesi onun ölümünün her bakımdan şüpheli olduğunu göstermektedir.

Vezîr Nizâmü'l-Mülk'ün daha önce Sultan Melikşah'a söylediği gibi tac ve sarığın birbirinin devamı olduğu anlaşıldı. Gerçekten Nizâmü'l-Mülk'ün ölümünden kısa bir süre sonra Sultan'ın ölümü Vezîr'i haklı çıkarttı. Bundan sonra Selçuklu Devleti de büyük bir buhran içine girdi. Taht mücadeleleri başladı. Bu mücadelelerde Vezîr Tâcü'l-Mülk'ün rolü göz ardı edilemeyecek kadar büyüktür.

Sultan Melikşah'ın ölümü ile birlikte dönemin en büyük imparatorluğunun başına kimin geçeceği, yeni hükümdarın önceki hükümdarların yerini tutup tutmayacağı devletin geleceği bakımından mühim bir mesele idi. Selçuklu Devleti için bir dönüm noktası olan böyle bir zamanda ortada iki aday vardı. Bunlardan biri Terken Hâtûn ve Tâcü'l-Mülk'ün desteklediği Mahmud, diğeri ise sağlığında Nizâmü'l-Mülk'ün desteklediği Berkıyruk idi.

Terken Hâtûn, henüz altı yaşındaki⁷⁹ oğlu Mahmud'u Sultan Melikşah'ın ölümünün ardından saltanata kolayca getiremeyeceğini biliyordu. Bu nedenle hedefine ulaşmak için siyâsî bir zemin hazırlamak amacıyla Vezîr Tâcü'l-Mülk ile birlikte Sultan Melikşah'ın ölümünü gizledi. Sultan'ın ölümünden sonra oğlu Mahmud'u sultan yapmak için her yolu mubah olarak gördü. Oğluna destek vermeleri için emîrlere ve askerlere milyonlarca dînâr dağıttırdı.⁸⁰ Halife'den, Mahmud adına hutbe okutmasını istedi.⁸¹ Halife Muktedî ise, Mahmud adına hutbe okumak için bazı şartlar ileri sürdü. Buna göre; saltanat ismen

Bkz. Al-Bondârî, s. 68; Münecceimbaşı, s. 99; İbnü'l-Esîr, s. 181; İbn Kesîr, s. 285; İbnü'l-Cevzî, s. 173; İbnü't-Tiktaka, s. 210; Ravendî, Hândmîr ve Muhammed Şebankâre, Sultan'ın Nizâmü'l-Mülk'ten 18 gün sonra öldüğünü kaydetmişlerdir. Bkz. Ravendî, C. I, s. 132; Hândmîr, *Düstûr el-Vüzerâ*, s. 168; Muhammed Şebankâreî, s. 145; Sultan'ın naaşı defnedilmek üzere İsfahan'a getirildi. Aslında Sultan Melikşah'ın naaşı Şüniziyye'de (Bağdad'ın batı kesiminde bulunan bir mezarlık) geçici olarak defnedilmiş, daha sonra kendisinin yaptırdığı İsfahan'daki medresesine defnedilmiştir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, s. 173; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 190; Muhammed Hüseyin Riyâhî, "Harik-i Mescid-i Câmîi-yi İsfahan der Asrı Selçûkî", *Ferheng-i İsfahan*, S. 2-3, (Kış 1374 ve Bahar 1375), s. 20; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 173; Kafesoğlu, *Melikşah*, s.190; Sevim-Merçil, s. 134; Şahin, *Büyük Selçuklu Devleti Vezîri*, s. 232. el-Hüseyinî ve Ahmed b. Mahmud, Sultan Melikşah'ın babası Sultan Alparslan'ın yanına yanında Merv'de gömüldüğünü kaydetmişlerdir. Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 29; el-Hüseyinî, s. 49.

⁷⁹ Mahmud'un yaşını Nişâbüri 4, İbnü'l-Esîr ve Münecceimbaşı 4 yıl birkaç ay, Abu'l-Farac 5, Ahmed b. Mahmud, 5 yıl 10 ay, Reşidü'd-dîn Fazlullah 6 olarak kaydetmiştir. Bkz. Hâce İmâm Zahîru'd-dîn Nişâbüri, s. 16; İbnü'l-Esîr, s. 184; Münecceimbaşı, s. 103; Abu'l-Farac, s. 334; Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 30; Reşidü'ddîn Fazlullah, s. 136; Özeydin, *Sultan Berkıyruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 15.

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, s.184; Abbas İkbâl, s. 95; Özeydin, *Sultan Berkıyruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 16; Aynı Müellif, "Berkıyruk", *DİA*, C. V, s. 514.

⁸¹ Reşidü'ddîn Fazlullah, Halife'nin bunu kabul etmediğini, "Senin oğlun henüz bir çocuktur. Pâdişahlığa uygun değildir." dediğini, daha sonra Terken Hâtûn'un Halife'nin Sultan'ın kızından olan Cafer'i Halife'nin yanına geri gönderdiğini, hatta Cafer'i hilafete oturtmaya çalıştığını, Halife'nin de bunun farkına varıp tedbir aldığını, Terken Hâtûn'un çaresiz kalıp Cafer'i Halife Muktedî'nin huzuruna gönderdiğini, Halife'nin de Terken Hâtûn'un isteğine icabet edip hutbe okuttuğunu kaydetmiştir. Bkz. Reşidü'ddîn Fazlullah, s. 136-137.

Mahmud'a ait olacak, hutbe Halife adına okunacak, ordu komutanlığı ile ülkenin idaresi Emîr Üner'e ait olacak ve o, bu konuda Tâcü'l-Mülk'ün emirlerine göre hareket edecekti. Âmillerin tâyini ve vergilerin toplanması da Tâcü'l-Mülk'e ait olacaktı. Görüldüğü gibi devleti Terken Hâtûn ve oğlu Mahmud adına idare edecek olan Tâcü'l-Mülk idi. Fakat Terken Hâtûn bu şartları kabul etmeyip devrin büyük âlimi İmâm Gazzâlî'ye başvurdu. Gazzâlî; "Oğlun henüz küçüktür. Şerî'at onun hükümdarlığını ca'iz görmez." dedi. Gazzâlî'nin bu sözleri üzerine Terken Hâtûn şartları kabul etmek zorunda kaldı. Böylece 22 Şevval 485/25 Kasım 1092 tarihinde Mahmud adına hutbe okundu.⁸² Tâcü'l-Mülk de yeniden vezârete getirildi.⁸³

Hutbe okunmasının ardından Tâcü'l-Mülk, Terken Hâtûn ve oğlu Mahmud birlikte Bağdad'dan İsfahan'daki Berkyaruk'un üzerine yürüdüler.⁸⁴ Bu sırada askerler bi'at bahşişi nedeniyle Vezîr Tâcü'l-Mülk'e karşı ayaklandılar. Tâcü'l-Mülk askere bahşiş dağıtacağına dair söz verdi. Daha sonra para almak amacıyla Bercîn kalesine vardıklarında Tâcü'l-Mülk, para almak için kaleye çıktı. Fakat kaleye yerleşince Terken Hâtûn'a isyan etti ve askerlerden korkup aşağıya inmedi. Askerler Tâcü'l-Mülk'ün hazinelerini yağmalamak istedilerse de hiçbir şey bulamadılar. Çünkü o, başına gelecekleri anlamış ve hazineleri önceden saklamıştı. Terken Hâtûn İsfahan'a vardığında Sultan Melikşah'ın burada defnedilmesini emretti. İsyân eden Tâcü'l-Mülk ise Terken Hâtûn'un yanına gelerek kale muhafızının kendisini hapsedtiğini ve hapisten kaçıp geldiğini söyleyerek özür diledi. Terken Hâtûn onun özrünü kabul ederek vezîrliğe devam etmesini söyledi.⁸⁵ Terken Hâtûn, Sultan Melikşah'ın büyük oğlu Berkyaruk üzerine İsfahan'a doğru yola çıkmadan önce onu İsfahan'da yakalayıp hapsedmeleri için Emîr Kürboğa ve Emîr Kumac'ı görevlendirmişti. Emîrler Berkyaruk'u yakalayıp hapsedtilerse de⁸⁶ Nizâmü'l-Mülk'ün gulâmları bu durumdan haberdar olup onu kurtardılar. Berkyaruk'u himâye edip ilk önce İsfahan'a daha sonra Rey'e götürüp tahta oturtarak sultan ilan ettiler. Nizâmü'l-Mülk'ün adamlarının (Nizâmîler)⁸⁷ Berkyaruk'u desteklemelerinin en büyük nedeni Tâcü'l-Mülk'ten nefret etmeleriydi. Bu nefretin en büyük sebebi ise Tâcü'l-Mülk'ü, Nizâmü'l-Mülk'ün ölümünden sorumlu tutmalarıydı.⁸⁸ Bu sırada Rey vâlisi olan Nizâmü'l-Mülk'ün damadı Ebû Müslîm Serv Şiârî 20 bin kişilik bir ordu ile Berkyaruk'un yanında yer aldı.⁸⁹ Tâcü'l-Mülk, Terken Hâtûn ve

⁸² İbnü'l-Esîr, s. 184; Ravendî, s. 137; İbnü't-Tiktaka, s. 210; Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 30; Müneccimbaşı, s. 103; Köymen, s. 73; Zaporozhets, s. 170; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 15-17.

⁸³ İbnü'l-Verdî, s. 47; Müneccimbaşı, s.103; Bezer, s. 510.

⁸⁴ el-Hüseynî, s. 52; İbnü'l-Esîr, s. 185; Abu'l-Farac, C. I, s. 334; İbnü't-Tiktaka, s. 210; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, s. 139; Müneccimbaşı, s. 103; Köymen, s. 71-72; Sevim-Merçil, s. 137-138; Akyol- Kara, s. 145.

⁸⁵ İbnü'l-Esîr, s. 185; Müneccimbaşı, s.103; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)* TTK, Ankara 1990, s. 21.

⁸⁶ İbnü'l-Esîr, s. 185; Abbas İkbâl, s. 95; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, Emîr Kürboğa'nın görevlendirildiğini kaydetmiştir. Bkz. Reşîdü'd-dîn Fazlullah, s. 139; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 19.

⁸⁷ Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s. 18.

⁸⁸ İbnü'l-Esîr, s. 185; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, s. 139; Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 30-31; Beyzâvî, *Nizâmü't-Tevârih*, Neşr. B. M. Kerimî, Kitaphâne-yi İlmî, Tahran 1313, s. 77; Sâsân Tahmasebî, s. 147; Abbas İkbâl, s. 95; Sevim- Merçil, s. 138; Şemseddîn Sâmî, s. 1608; Akyol- Kara, s. 145.

⁸⁹ Abbas İkbâl, s. 21, 95; Sevim-Merçil, s. 138.

oğlu Mahmud İsfahan'a gidip orada kuvvet topladılar. Terken Hâtûn hazineden, askere 300 bin dinâr dağıttı. Tâcü'l-Mülk'ü de ordu komutanı tâyîn etti.⁹⁰

D. Ölümü

Terken Hâtûn, oğlu Mahmud ve Tâcü'l-Mülk bir tarafta, Berkyaruk ile Nizâmü'l-Mülk'ün adamları ve Rey vâlisi diğer tarafta olmak üzere iki taraf 16 Zilhicce 485/17 Ocak 1093 tarihinde Berûcird⁹¹ yakınında karşı karşıya geldi.⁹² Askerlerinin ve emîrlerinin bazılarının Berkyaruk'un tarafına geçmesiyle Terken Hâtûn ve oğlu Mahmud yenildi. Tâcü'l-Mülk ise İsfahan'dan kaçıp Berucird'e gittiye de yakalayıp Berkyaruk'a getirdiler.⁹³ Berkyaruk, Tâcü'l-Mülk'ün yetenekli ve tecrübeli bir devlet adamı olduğunu düşünüyordu. Ayrıca Tâcü'l-Mülk'ün Iraklılar üzerinde de nüfuzu vardı. Bu nedenle vezâreti ona vermek istedi. Tâcü'l-Mülk de bunu kabul etti ve Nizâmü'l-Mülk'ün önde gelen gulâmlarına 200 bin dinâr vererek onlarla anlaştı. Fakat Nizâmü'l-Mülk'ün naibi Osman bu duruma büyük tepki göstererek daha aşağı rütbedeki gulâmları Tâcü'l-Mülk'e karşı kışkırttı. Bu kışkırtmanın gulâmların bir kısmı nezdinde destek bulmasının en önemli sebebi Tâcü'l-Mülk'e olan kinleri ve vezâretin Nizâmü'l-Mülk'ün ailesinin dışına çıkmasını istememeleriydi.⁹⁴ Bu nedenle Berkyaruk'tan Tâcü'l-Mülk'ün öldürülmesini istediler. Ardından Berkyaruk'un kararını beklemeden kendileri Muharrem 486/Şubat 1093 tarihinde Tâcü'l-Mülk'ü öldürüp⁹⁵ vücudunu parçalara ayırdılar.⁹⁶ İbnü'l-Esîr, Tâcü'l-Mülk'ün kesilen parmaklarından birinin Bağdad'a götürüldüğünü kaydetmiştir.⁹⁷ Ahmed b. Mahmud, Tâcü'l-Mülk'ün öldürülmesi ile ilgili olarak: "Nizâmü'l-Mülk'ün kulları Tâcü'l-Mülk'ün yolunu kestiler. Önce burnunu ve kulağını kesip, askerin içinde gezdirdiler, sonra parça parça ettiler. Çünkü Nizâmü'l-Mülk'ün ölümüne onun sebep olduğuna inanmışlardı."⁹⁸ Cümlelerini kaydetmiştir.

İbnü'l-Adîm ise şu cümleleri kaydetmiştir:

⁹⁰ Reşidü'd-dîn Fazlullah, s. 139; Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 31; Abbas İkbâl, s. 95.

⁹¹ Hemedân-Kerc arasında bir beldedir. İbnü'l-Cevzî, s. 157.

⁹² Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 19.

⁹³ İbnü'l-Esîr, s. 185; İbnü'l-Verdî, s. 47; Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 31; Müneccimbaşı, s. 104; Abbas İkbâl, s. 95; Sâsân Tahmesebî, s. 147; Köymen, s. 73; Sevim-Merçil, s. 138; Özeydın, *Berkyaruk*, s. 354; Akyol-Kara, s. 145; İbnü'l-Esîr Berkyaruk'un 470/1078 tarihinde doğduğunu kaydetmiştir. Konuyla ilgili çok sayıda çalışması bulunan Özeydın ise bu tarihi 474 yılı Muharrem ayı/11 Haziran 10 Temmuz 1081 olarak kaydetmiştir. İbnü'l-Esîr, s. 186; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s. 11; Terken Hâtun, amcaları ve bir kısım emîrlerin karşı çıkmasına rağmen Berkyaruk 12 yıl hükümdarlık yaptı. Berucird yakınlarında 2 Rebiülâhîr 498/22 Aralık 1104 tarihinde 25 yaşında öldü. Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s. 11, 39.

⁹⁴ İbnü'l-Esîr, s. 186; Müneccimbaşı, s. 104; Şemseddîn Sâmî, s. 1608; Abbas İkbâl, s. 96; Sâsân Tahmesebî, s. 147; Sevim-Merçil, s. 138; Köymen, s. 73; Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 19.

⁹⁵ Al-Bondârî, s. 63; İbnü'l-Esîr, s. 186; İbnü'l-Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, Tercüme ve notlar Mustafa Alican, Kronik Yay., 2. Baskı, İstanbul 2017, s. 47; İbn Kesîr, s. 285; Şemseddîn Sâmî, s. 1608; Müneccimbaşı, s. 104; Abbas İkbâl, s. 20, 94, 96, 106; Sâsân Tahmesebî, s. 147; Abbas Serefrazî, s. 94; Sevim-Merçil, s. 138; Köymen, s. 73; Zaporozhets, s. 170; Özeydın, *Tacül-mülk*, s. 360; Tâcü'l-Mülk'ün ölüm tarihini İbnü'l-Esîr ve Müneccimbaşı Muharrem 486/Şubat 1093, İbn Halikan 12 Muharrem 486/12 Şubat 1093 olarak kaydetmiştir. İbnü'l-Esîr, s. 186; Müneccimbaşı, s. 104; İbn Hallikans, s. 415; Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 21.

⁹⁶ İbnü'l-Adîm, s. 62; İbnü'l-Esîr, s. 186; İbn Hallikans, s. 415; Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 31; Abbas İkbâl, s. 20, 94, 96; Sevim-Merçil, s. 138; Özeydın, *Tacül-mülk*, s. 360.

⁹⁷ İbnü'l-Esîr, s. 186.

⁹⁸ Ahmed b. Mahmud, C. II, s. 31.

Sultan Melikşah öldüğü zaman Hâce- i Buzurg'un 7 bin köle kadınla evli olan 7 bin erkek kölesi toplanıp: 'Efendimiz Nizâmü'l-Mülk, kesinlikle Tâcü'l-Mülk'ün emriyle öldürüldü. Çünkü o, bir Bâtînî idi. O (Tâcü'l-Mülk), Bâtûnilere emretti, onlar da onu (Nizâmü'l-Mülk'ü) öldürdüler' dediler ve derhal Tâcü'l-Mülk'e saldırıp öldürdüler. Cesedini, her biri, kemik ve et olmak üzere, parça parça ettiler, sonra onları bir araya getirip derisine koydular.⁹⁹

Sultan Melikşah döneminde vezârete getirilen Tâcü'l-Mülk, sultanın erken ölümü ve sonrasında desteklediği Mahmud'un taht mücadelesini kaybetmesi nedeniyle daha önce kazandığı zaferden bir şeyden elde edemedi öldü.¹⁰⁰ Tâcü'l-Mülk öldürüldüğü zaman kırk yedi yaşında idi.¹⁰¹ Mezarı Bağdad'da Ebû İshak Şîrâzî,¹⁰² için yaptırdığı türbenin¹⁰³ yanındadır.¹⁰⁴ vezâret süresi üç aydır.¹⁰⁵

Tâcü'l-Mülk'ün ölümünün ardından Berkyarûk isyancıları bastırmak için Nizâmü'l-Mülk'ün en küçük oğlu Ebû Abdullah İzzü'l-Mülk Hüseyin'i vezîrlük görevine getirdi.¹⁰⁶

E. Şahsiyeti

Tâcü'l-Mülk'ün şahsiyeti hakkında dönemin kaynaklarının çoğu aynı görüşü paylaşmışlardır. Râvendî; gösterişli, iyi ruhlu, iş bilir, fazilet ve himmet sahibi¹⁰⁷, İbnü'l Esîr; çok faziletli ve hakkında menkıbe anlatılan bir insan oluşunu kaydetmiştir.¹⁰⁸ O, çok yardımsever, işinin ehli, güzel konuşan, iyi bir ahlâklı ve sakin bir kişiliğe sahipti.¹⁰⁹ Zeki, iyi konuşan, eli açık ve ileri görüşlü biriydi.¹¹⁰ Çok zengin olan Tâcü'l-Mülk, eli açık ve mertebesi yüksek birisiydi. O kadar eli açıktı ki bazı araştırmacılar bu konuda: "Onun verdikleri gökten çöle yağsa suyu denizden daha fazla olurdu." Anlamına gelen cümleler sarf etmişlerdir.¹¹¹ Bundârî de Tâcü'l-Mülk'ün cömertliği hakkında: "Onun bir avucu vardır ki, eğer o avucun cömertliğinin onda biri karaya yayılsa idi kara, denizden daha nemli olurdu." cümlesini kaydetmiştir¹¹² Bundârî, Tâcü'l-Mülk'ün dinine bağlı biri olduğunu, hatta bütün

⁹⁹ İbnü'l-Adîm, s. 62.

¹⁰⁰ Muhammed Rıza vd., s. 58.

¹⁰¹ İbnü'l-Esîr, s. 186; Ibn Hallikans, s. 415; Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s. 21; Abbas İkbâl, s. 96.

¹⁰² Ebû İshak Şîrâzî (393/1003-476/1083) Selçuklular döneminin önemli din âlimlerinden olup bir süre Bağdad Nizamiye Medresesi'nde ders vermiştir. Öldükten sonra Tâcü'l-Mülk onun mezarının üstüne bir türbe yaptırmıştır. Bkz. Bilal Aybakan, "Şîrâzî Ebû İshak", *DİA*, C. XXXIX, ss. 184-186.

¹⁰³ İbnü'l-Esîr, s. 186.

¹⁰⁴ Ibn Hallikans, s. 415.

¹⁰⁵ Muhammed Hüseyin Riyâhî, s. 8; Klausner, s. 75; Taneri, s. 83.

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, s. 188; Müneccimbaşı, s.104; Abbas İkbâl, s. 106; Taneri, s. 83; Al-Bondârî, Nizâmü'l-Mülk'ün oğlunun vezârete getirilmesinin sebebini, Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu olması ve devlet işlerini yoluna koyabileceğini düşünmeleri olduğunu kaydetmiştir. Ancak bu sırada Berkyaruk'un yanında Nizâmü'l-Mülk'ün diğer oğullarının bulunmayışı ve yeni Sultan'ın isyancıların ateşini söndürmek için acele olarak en küçük oğlunu vezîr yapmış olacağını da gözden kaçırmamak gerekir. Al-Bondârî, s. 85.

¹⁰⁷ Râvendî, C. I, s. 130.

¹⁰⁸ İbnü'l-Esîr, s. 186.

¹⁰⁹ İbnü'l-Esîr, s. 186; Müneccimbaşı, s. 104.

¹¹⁰ Abbas İkbâl, s. 93.

¹¹¹ Abbas Serefrâzî, s. 94.

¹¹² Al-Bondârî, s. 62.

hayatını oruç tutmakla geçirdiğini kaydetmiştir.¹¹³ Onun mezhebi hakkında Sünnî olduğunu kaydedenlerin yanında Şi'î olduğunu kaydetmiş kaynaklar da vardır.¹¹⁴

Tâcü'l-Mülk'ün şahsiyeti hakkında İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Hasen Ali b. Müşşid b. Ali Mukallid Munkiz'in kendi el yazısı ile yazılmış olan tarihinin 485/1092 yılı olaylarını anlatırken: Babam bana; "Vallahi Tâcü'l-Mülk tıpkı dedene benzerdi." Sultan Melikşah'ın hazine işlerine bakardı ve onun katında itibarı vardı. "Tâcü'l-Mülk, hoş ve güzel ak saçlı, beyaz kaşlı bir ihtiyar idi. Yakışıklı, asil ve mürüvetli bir zattı. Büyüklere karşı sonsuz bir saygısı vardı." bilgisini vermiştir.¹¹⁵

Yaşadığı dönemde makbul, faziletli, adaletli ve iyi ahlâklı biri olarak görülen¹¹⁶ Tâcü'l-Mülk, dönemin şâirlerinin eserlerine de konu olmuştur. Onun için devrin şâirlerinden Muizzî ve Kâdî Errecânî övgü dolu şiirler yazmışlardır.¹¹⁷ Nizâmü'l-Mülk taraftarı bazı şâirler ise onu hicvetmişlerdir.¹¹⁸

Çok erdemli ve siyâset ilmine vâkıf iyi bir insan olan Tâcü'l-Mülk, makam ve mevkiye çok düşküdü. Bu nedenle Vezîr Nizâmü'l-Mülk'ü gözden düşürmek için türlü oyunların içine girmişti. Onun yanında çalışırken yüzüne gülüp hürmet eder arkasından sultana onun aleyhine konuşurdu. Tâcü'l-Mülk'ün bu iktidar hırsı onun canına mal olmuştur.¹¹⁹

F. Kültürel Faaliyetleri

Tâcü'l-Mülk, kendisine Nizâmü'l-Mülk'ü rakip görerek Sultan Melikşah'ın ibadet yapmaya geldiğinde camiye girmeden önce istirahat etmesi için İsfahan'daki Mescid-i Cami'nin kuzeyinde Gumbet-i Hâkî adında bir kümbet yaptırdı. Aslında Tâcü'l-Mülk bu eseri en baştan yapmamıştır. Burası daha önce başka bir bina idi. Tâcü'l-Mülk bu yapının üzerinde değişiklik yaptırmıştır. Kümbetin buraya yapılmasının en önemli sebebi, rakibi Nizâmü'l-Mülk'ün kümbetinin Mescid-i Cami'nin güney tarafında olmasıydı.¹²⁰ Tâcü'l-Mülk'ün eserin iç kısmında küfi yazıyla kendi ismi ve 481 yılı yazılı kitâbesi vardır. Bu kümbet aynı yerde Nizâmü'l-Mülk tarafından yapılan kümbetten biraz daha küçüktür. Ancak form olarak daha zarif ve süslemeleri daha güzeldir. Kümbet kare şeklindedir. Girişinde merdiven yoktur.¹²¹

Tâcü'l-Mülk eğitim-öğretim faaliyetleriyle de yakından ilgilenmiştir. 480/1088 yılında Bağdad'da kendi adıyla anılan Taciiye Medresesi'ni yaptırdı.¹²² Aslında bu medresenin yapılma amacı İsfahan'daki Gumbet-i Hâkî'nin yapılma amacı gibi Nizâmü'l-

¹¹³ Al-Bondârî, s. 64.

¹¹⁴ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, s. 135.

¹¹⁵ İbnü'l-Adîm, s. 61-62.

¹¹⁶ Hândmîr, *Düstür el-Vüzerâ*, s. 148.

¹¹⁷ Sevîm-Merçil, s. 138.

¹¹⁸ Özeydîn, *Tâcülmülk*, s. 360.

¹¹⁹ İbnü'l-Esîr, s. 186; Müneccimbaşî, s. 104; Abbas İkbâl, s. 93.

¹²⁰ Pejman Dodha-Gulâmali Hâtem, "Gunbethâne-yi Tâcü'l-Mülk: Baztab-ı Honer ve Zibâyî", *Feslnâme-yi İlmî-yi Hünerhâ-yi Tecessüm-i Nekşmâye*, S. 4, (1392), s. 7-8; Muhammed Hüseyin Riyahî, s. 19.

¹²¹ Pejman Dodha-Gulâmali Hâtem, s. 7-8.

¹²² İbn Kesîr, s. 285; George Makdisî, *İslam'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, Çev. Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yay., 2. Baskı, İstanbul 2015, s. 229.

Mülk'e rakip olduğunun bir başka göstergesiydi.¹²³ Medrese şehrin doğu yakasında Bâb-ı Ebrâz semtinde Ebû Bekir Şâşî Medresesi'nin¹²⁴ yakınındaydı. Nizâmü'l-Mülk gibi Şâfi olan Tâcü'l-Mülk, medresesini bu mezhep mensupları için kurmuştu.¹²⁵ Açılışı 19 Muharrem 482/3 Nisan 1089 tarihinde yapılan medresenin müderrisliğine hem Nizâmiye hem de Tacîyye Medresesi'nde ders veren Ebû Bekir Şâşî getirilmişti.¹²⁶

Tacîyye Medresesi, zamanla ilmî olarak geride kaldı. eğitim bakımından sönük hale gelen medreseyi Tâcü'l-Mülk'ün yeğeni Tacûd-dîn İbn Dârust onartıp, müderrisliğine Şerefüddîn Yusuf ed-Dımişkî'yi atayarak ilmî bakımdan canlandırdı.¹²⁷

¹²³ Hüseyin Alyârî, "Nizâmiye der Ahdî Nizâmülmülk", *Zibân ve Edeb-i Fârisî (Neşriyye-yi Sâbık Dânişgede-yi Edebiyât-ı Dânişgâh-ı Tebrîz)*, S. 151-152, (1373), s. 6.

¹²⁴ Bu medrese şehrin doğu yakasında Karâhu Zafer semtinde bulunuyordu. Burası ismini yine aynı zaferden alan Zaferiyye semtinin hemen dışındaydı. Bkz. Makdîsi, *İslam'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, s. 229.

¹²⁵ Abbas Serefrâzî, s. 93.

¹²⁶ İbn Kesîr, s. 285; İbnü'l-Esîr, s. 186; Makdîsi, *İslam'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, s. 229, 248.

¹²⁷ Al-Bondârî, s. 195; Suyûtî, s. 434; Makdîsi, *İslam'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, s. 229; Klausner, s. 75.

Sonuç

Selçuklularda Abbâsî, Sâ mânî ve Gazneli etkisinin en bariz şekilde görüldüğü kurum vezîrliktir. Bunun başlıca sebebi Selçukluların vezîrlerini çoğunlukla Fars kökenli devlet adamlarından seçmiş olmalarıdır. Sultan Tuğrul Bey ile başlayan bu uygulama sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Sultan Tuğrul Bey'in ölümü Amidü'l-Mülk Kündûrî'nin düşüşünü de beraberinde getirmişti. Sultan Alparslan ve Sultan Melikşâh dönemlerinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun vezîrlğine Nizâmü'l-Mülk getirildi. Uzun süre vezîrlük yapan Nizâmü'l-Mülk'e karşı zamanla muhalif bir kesim oluştu. Bu muhaliflerin en önde geleni Tâcü'l-Mülk'tü.

Tâcü'l-Mülk zamanla devlet içerisinde önemli kademelere geldi. Terken Hâtûn ve bazı devlet adamlarını da yanına alarak gizli faaliyetlerin içine girdi. O, Vezîr Nizâmü'l-Mülk aleyhine girdiği faaliyetler ile Sultan Melikşâh'ın vezîrine olan güvenini sarstı. Nizâmü'l-Mülk'ün öldürülmesinden sonra da vezîr oldu. Tâcü'l-Mülk, Sultan Melikşâh'ın ölümünden sonra Berkyaruk ile Mahmud arasındaki taht mücadelelerinde Mahmud'un tarafında yer aldı. Ancak Mahmud, Berkyaruk'a yenilince Tâcü'l-Mülk de esir alındı. Berkyaruk onun tecrübesinden faydalanmak için vezîr yapmak istediye de Nizâmü'l-Mülk'ün öldürülmesinden sorumlu tutan taraftarlarınca feci bir şekilde öldürüldü.

Kişisel özellikleriyle büyük beğeni toplayan Tâcü'l-Mülk; kaynaklarda iyi huylu, faziletli ve çok cömert bir insan olarak anılmıştır. Ancak aşırı iktidar hırsı onun bu uğurda ölümüne sebep olmuştur.

Tüm yönleriyle Selçuklu devlet adamı Tâcü'l-Mülk'ün ele alındığı bu çalışmanın; askerî ve siyâsî, yönlerden Türk-İslam tarihine katkı yapması beklenmektedir.

Kaynaklar

- Abbas İkbâl, *Vezâret der Ahdi Selâtin-i Selcûkî (Ez Târih-i Teşkil-i in Silsile tâ Morg-i Sultan Sencer 432-553)*, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tihran, Tahran 1338.
- Abbas Serefrâzî, “Nakşe-yi Vüzerâ-yi Şi‘î der Devre-yi Selcûkîyân İnan ve Irak”, *Feslnâme-yî İlmî-yi Pejuheşiyî Târih-i İslâm ve İnan*, Dânişgâh-i ez-Zehrâ, S. 25, (1394), ss. 83-113.
- Abdurrahman İbnu'l-Cevzî, *El-Muntazam Fî Târihi'l-Ümem'de Selçuklular*, Seçme Tercüme ve Değerlendirme Ali Sevim, TTK, Ankara 2014.
- Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, C. I-II, Çev. Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1997.
- Akyol, Hasan-Erol Kara, “Melikşah Dönemi”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed. Refik Turan, Grafiker Yay., Ankara 2014, ss.135-145.
- Alaeddîn Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013.
- Alican, Mustafa, “Selçuklu Veziri Amidülmülk Kündirî'nin Yükselişi ve Düşüşü”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 29, (2014), ss. 237-259.
- Alican, Mustafa, “Selçukluların Erken Döneminde Vezirlik Kurumu”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.16, (2014), ss. 1-16.
- Alican, Mustafa, *Selçuklunun Öncü Veziri Amîdülmülk Kündürî*, Erdem Yay., İstanbul 2018.
- Ayaz, Fatih Yahya, “Vezîr”, *DİA*, C. XXXXIII, ss. 79-82.
- Aybakan, Bilal, “Şirâzî Ebû İshak”, *DİA*, C. XXXIX, ss. 184-186.
- Aydın, Hasan, *İbn Kâlanisi, Hayatı ve Eserleri “Zeylî Tarihî Dimaşk” Tercümesi (s.142-549)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.
- Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler*, Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar Ali Sevim, 2. Baskı, TTK, Ankara 2006.
- Bozkurt, Nahide, “Abbâsiler (750-1258)”, *İslâm Tarihi El Kitabı*, Ed. Eyüp Baş, Grafiker Yay., 3. Baskı Ankara 2013, ss. 457-525.
- Celâleddîn Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, Kocabacı Yay., İstanbul 2001.
- Ebu'l-Hasan Habib el-Maverdi, *El-Ahkâmü's Sultaniye İslamda Devlet ve Hilafet Hukuku*, Çev. Ali Şafak, Bedir Yay., İstanbul 2018.
- Ebu'l-Hasan Habib el-Mâverdi, *Bilge Yöneticinin El Kitabı Edebü'l-vezîr*, Tercüme ve İnceleme İbrahim Barca, Klasik Yay., İstanbul 2019.
- Ebü'l-Hasan Şehvârî, “Rekâbet-i Selçûkîyân ve Abbasiyân (Melikşah ve El-Muktedî)”, *Pezüheşhâ-yî Târih*, S. 4, ss. 57-76.
- Fasîh-i Havafî, Fasîhü'd-dîn Ahmed b. Celâlu'd-dîn Muhammed, *Mucmel-i Fasîhî*, C. 2, Neşr. Muhammed Ferruh, Meşhed 1341.
- Fatma Pira, “Cinsiyet ü Kudret der Siyasetnâme-yi Hâce Nizâmülmülk”, *Pejuheş-i Zenân*, S. 3, (1387), ss. 155-169.
- Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1981.
- George Makdisi, “Tuğrul Bey'in Evliliği”, Çev. Mustafa Alican, *Tarih Okulu*, S. III, (2009), ss. 139-159.

- George Makdisi, *İslam'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, Çev. Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yay., 2. Baskı, İstanbul 2015.
- Göksu, Erkan, *Bilge Vezir Nizamülmülk*, Erdem Yay., 4. Baskı, İstanbul 2018.
- Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, 2. Baskı, Ankara 1987.
- Hâce İmâm Zahîru'd-dîn Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, (Hâce İmâm Zahîru'd-dîn Nişâbü'rî'nin Selçuknâmesi), İnceleme/Çeviri Ayşe Gül Fidan, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatı Anabilim Dalı Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015.
- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018.
- Hândmîr, Gıyâsu'd-din b. Humamu'd-dîn, *Düstür el-Vüzerâ*, Neşr. S. Nefisî, İntişârât-ı İkbal, Tahran 2535/1976.
- Hândmîr, Gıyâsu'd-dîn b. Humâmu'd-dîn, *Târih-i Habîbu's-Siyer fî Ahbârî Efrâdi'l-Beşer*, C. 2, (Neşr. Gıyâseddîn b. Hemameddîn el-Hüseynî), Kitâbfurûş-i Hayyam, Tahran 1333.
- Hüseyin Alyârî, "Nizâmîye der Ahdî Nizâmülmülk", *Zibân ve Edeb-i Fârisî (Neşriyye-yi Sâbık Dânişgede-yi Edebiyât-ı Dânişgâh-ı Tebrîz)*, S. 151-152, (1373), ss. 1-12.
- Ibn Hallikans, *Biographical Dictionary*, Vol. I, Translated from the Arabic B^N Mac Guckin De Slane, Paris MDCCCXLIII.
- İbn Kesîr, *El-Bidâye Ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, C. 13, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1994.
- İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Biyografilerle Selçuklu Tarihi)*, Çev. Ali Sevim, TTK, Ankara 1982.
- İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi (El Kâmil Fit- Tarih)*, C. X, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yay., İstanbul 1991.
- İbnü'l-Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, Tercüme ve notlar Mustafa Alican, Kronik Yay., 2. Baskı, İstanbul 2017.
- İbnü't-Tıktaka, *El-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*, Çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2016.
- İmad Ad-Dîn Al-Kâtip Al-İsfahânî'ni Al-Bondârî, *Zubdat Al-Nuşra Va Nuhbat Al'Usra (Irak ve Horosan Selçukluları Tarihi)*, Çev. Kıvameddin Burslan, TTK, Ankara 1999.
- Kadı Nasireddîn Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Nizâmü't-Tevârih*, Neşr. B. M. Kerimî, Kitaphâne-yi İlmî, Tahran 1313.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Nizamülmülk", *İ.A*, C. 9, MEB, İstanbul 1964, ss. 329-333.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah*, İstanbul 1973.
- Kitapçı, Zekerîya, "Asrın Olayı Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Halife El-Kâim'in Kızı Seyyide ile Evlenmesi ve Bazı Tarihi Gerçekler", *S.Ü.İ.F.B.*, S. I, (Konya 1994), ss. 13-42.
- Klausner, Carla L., *Selçuklularda Vezirlik 1055-1194 Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma*, Çev. Mehmet Fatih Baş, Sinan Tarıfçı, Kronik Yay., İstanbul 2019.
- Kur'an-ı Kerim Meâli*, 12. Baskı, Diyanet İşleri Bakanlığı Yay., Ankara 2006.
- Merçil, Erdoğan, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK, Ankara 2011.
- Mîrhând, Muhammed b. Hâvendşâh bin Mahmud, *Ravzatu's-Safâ*, Tercüme ve notlar Erkan Göksu, 2. Baskı, TTK, Ankara 2018.

- Muhammed b. Ali b. Suleyman er-Râvendî, *Rahât-Ûs-Sudûr ve Âyet-ûs-Sûrûr*, (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç alameti), C. I, Çev. Ahmet Ateş, TTK, Ankara 1999.
- Muhammed Hüseyin Riyâhî, “Harik-i Mescid-i Camii-yi İsfahan der Asrı Selcûkî”, *Ferheng-i İsfahan*, S. 2-3, (Kış 1374 ve Bahar 1375), ss. 18-23.
- Muhammed Rıza Bârânî-Seyyîd Ebû'l-Fazl Rezâvî-Hidâyet Nâdiryân, “Evâmil-i Müessir der İrtika-yi Cayegâh-ı Siyâsî İctimâî-yi Şi‘yân-ı İmâm-ı der İran, Devre-yi Selcûkî”, *Feslnâme-yi Pejûheşhâ-yi Târihi (İlmî Pejuheşi) Dânişgâh-ı İsfahan*, , S. 2, (1396), ss. 51-66.
- Muhammed Şebankâreî, “Selçuklular”, Çev. Ahmad Hesamipour, *Tarih Okulu*, S. IV, (2009), ss. 137-161.
- Müneccimbaşı Ahmet b. Lütfullah, *Camii'd Düvel Selçuklular*, C. I, Kabalcı Yay., İstanbul 2017.
- Nuhoğlu, Güller, “Gazneliler'de Devlet Teşkilâtı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. V, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss. 286-308.
- Öğün Bezer, Gülay, “Terken Hâtûn” *DİA*, C. XXXX, ss. 510.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK, Ankara 1990.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485/498/1092-1104)*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 2001.
- Özaydın, Abdülkerim, “Berkyaruk”, *DİA*, C. V, ss. 514-516.
- Özaydın, Abdülkerim, “Kündirî”, *DİA*, C. XXVI, ss. 554.
- Özaydın, Abdülkerim, “Nizamülmülk”, *DİA*, C. XXXIII, s. 194-196.
- Özaydın, Abdülkerim, “Tâcü'l-Mülk”, *DİA*, C. XXXIX, ss. 359-360.
- Özaydın, Abdülkerim, “Müslüman Türk Devletlerinde Vezîrlük”, *DİA*, C. XXXXIII, ss. 82-87.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, MEB, İstanbul 1993.
- Pejman Dodha-Gulâmali Hâtem, “Gunbethâne-yi Tâcü'l-Mülk: Baztâb-ı Honer ve Zibâyî”, *Feslnâme-yi İlmî-yi Hünerhâ-yi Tecessüm-i Nekşmâye*, S. 4, (1392), ss. 7-12.
- Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'ü't Tevârih Selçuklu Devleti*, Çev. Erkan Göksu, Selenge Yay., İstanbul 2010.
- Rippe, Karl, “Über den Sturz Nizâm-ul-Mulks”, 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, TTK, (Ankara 2010), ss. 423-438.
- Sâsân Tahmasebî, “Rekâbethâ-yi Irakîhâ ve Horâsânîhâ der Dîvânsâlârî-yi Selcûkî”, *Merkez-i Tahkikat-ı Computurîyye Ulûm-i İnsânî*, S. 12, (1382), ss. 141-158.
- Sevim, Ali-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK, Ankara 1995.
- Sıbt İbnu'l-Cezvî, *Mir'âtü'z- Zamân Fî Târihi'l- Âyân'da Selçuklular*, Seçme Tercüme ve Değerlendirme Ali Sevim, TTK, Ankara 2011.
- Şadrüddin Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâşır İbn Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's Selçukiyye*, 2. Baskı, Çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1999.
- Şahin, Mustafa, *Sirâcu'l Mülük, Siyâset-Name, Ahkâmü's-Sultaniyye ve Kutadgu Bilig'e Göre Hükümdar Dışındaki Üst Düzey Devlet Görevlilerinin Karşılaştırılması*,

- Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2007.
- Şahin, Mustafa, “Büyük Selçuklu Devleti Vezîri Nizâmü'l-Mülk'ün Siyasal, Sosyal, Dini ve Kültürel Hayattaki Rolü (1018-1092), *History Studies*, C. 5, S. 6, (2013), ss. 225-245.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Güven Matbaası, Ankara 1972.
- Şemseddin Sâmî, *Kamusu'l A'lam*, C. 3, Mihran Matbaası, İstanbul 1308.
- Taneri, Aydın, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük, *A.Ü. DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 8, (1967), ss. 75-186.
- Toysal, Alper Tunga, *Tuğrul Bey Dönemi Selçukluların Dinî Siyaseti*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2007.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969.
- Turan, Refik, “Selçuklular Döneminde Devlet ve Teşkilât”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed. Refik Turan, Grafiker Yay., Ankara 2014, ss. 441-479.
- Turan, Refik, *Türkiye Selçukluları'nda Hükümet Mekanizması (Vezîr-Divân)*, MEB, İstanbul 1995.
- Yahyâ b. Abdüllatif Kazvinî, *Lubbu't-tevârih*, İntişârât-ı Bünyâd-ı Gûyâ, Tahran 1363.
- Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk- İslâm Devletleri Tarihi*, 18. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2018.
- Yılmaz, Sabri-Muhammed Kaya, “Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Etkin Bir Âlim: Abdulkerim el-Kuşeyrî ve Şikâyetü'l Ehli's-Sünne Başlıklı Risalesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 40, (2018/1), ss. 203-216.
- Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşit Rahmeti Arat, TTK, C. II, IV, Ankara 1959.
- Zaporozhets, V. M., *The Seljuks*, Hannover 2012.